

ACHCAR Gilbert, Halk İstiyor, Arap
İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme,
Ayrıntı yay., 2014, s. 141-173.

141

Dördüncü Bölüm

Devrimin Aktörleri ve Parametreleri

Gelin başlangıç noktamıza dönelim: Marx'ın devrimlerin üretici güçlerin gelişmesi ile mevcut üretim ilişkileri arasındaki çelişkiden doğduğu tezine. Bu temel tezden yola çıkarak, en başta analiz etmekte olduğumuz devrimci patlama bölgesinde gerçekten de böyle temel bir çelişkinin var olduğunu ortaya koyduk. Bu süreçte, öncelikle üretim tarzının bölgenin gelişimini engelleyen özel işleyiş biçimlerini ele alarak, daha sonra bu patlamada payı olan yapısal ve konjonktürel gelişmeleri ve bölgesel ve uluslararası siyasi eğilimleri inceleyerek, bu çelişkinin somut görünümünün ne kadar karmaşık olduğunu gözlemledik.

Bu karmaşık belirlenimler kördüğümü, Louis Althusser'in Marksist kuramın gelişimine yaptığı temel katkılardan birini güçlendiriyor. Althusser'in iddiası, Marx'ın tanımladığı temel çelişkinin her zaman "üstbelirlenmiş" olduğudur. Üstbelirlenim kavramını Freud'un *Düşle- rin Yorumu* çalışmasından ödünç alır; burada bu kavram, rüyalarımızın hafıza ve bilinçdışımızın çeşitli katmanlarından doğan çok farklı belirlenimlerin bir noktada buluşmasından kaynaklandığına işaret eder.

ÜSTBELİRLENİM VE ÖZNEL KOŞULLAR

Althusser'in tartışmasını, Arap bölgesindeki devrimci kırılma için gereken ampirik koşulların incelenmesi ışığında yeniden okumak mümkündür. Aşağıdaki alıntı, Althusser'in argümanının özünü en net biçimde ifade ettiği pasajları içerecek biçimde kısaltılmıştır. Ayrıca, elinizdeki kitabın önceki bölümlerinde sunulan üstbelirlenimin tarihsel örneği, bu pasajın okunmasını daha da kolaylaştıracaktır:

Eğer genel çelişki [üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişki] devrimin "günün görevi" olduğu durumu tanımlamak için yeterliyse, kendi basit, dolaysız gücünden bir "devrimci durum" ya da daha ziyade bir dev-

rimci kopma ve devrimin zaferi durumu yaratamaz. Eğer bu çelişki, bir kopma ilkesi olmak üzere [,] kelimenin en güçlü anlamıyla, "aktif" hale gelecekse, "koşulların" ve "akımların" yığılması gerekir, öyle ki bunlar, yöneten sınıfların *savunmasının mümkün olmadığı* bir rejime karşı saldırıda *bir araya gelmiş* halk kitlelerinden oluşan ezici çoğunluğu ortaya çıkardıklarında, kökenleri ve anlamları ne olursa olsun ... bir *kopuş bütünlüğü* içinde "*kaynaşırlar*". [Bu "koşullar" ve "akımlar"] elbette çelişkinin koşullarından biri olan ama aynı zamanda onun *varlık koşulu* olan üretim ilişkilerinden, çelişkiden doğan ama kendi tutarlılığı ve geçerliliği olan üstyapılardan, durumlarından, oynayacağı özel rol ile bir belirlenim olarak dahil olan uluslararası konjonktürün kendisinden kaynaklanırlar.¹

Bunun, görünüşte basit olan çelişkinin *daima üstbelirlendiği* dışında bir anlamı var mıdır?²

Arap bölgesinde üretici güçlerin gelişimi ile üretim ilişkileri arasındaki devrimci bir patlama yaratan temel çelişkinin, belirli tarihsel koşullar, bölgesel siyasi akımların gelişimi ve dünyanın bu bölümünde önemli bir rol oynayan uluslararası konjonktür tarafından ne düzeyde "üstbelirlenmiş" olduğu üzerinde zaten durduk. Althusser'in tezini, Marx'ta üretici güçlerin gelişimi ile üretim ilişkileri arasındaki temel çelişkinin, ortaya koymaya çalıştığımız üzere, her zaman *belirli işleyiş tarzları* ile cisimleştirdiğini tekrarlayarak tamamlayabiliriz. Buna karşılık bu çelişkinin kendi türüne has özü, kuramsal soyutlama alanına aittir.

Ancak üstbelirlenim, devrimin *başarısının* –bir başka deyişle, siyasi kodamanların devrilmesinin ve bu kitap için de bir başlangıç noktası teşkil eden 1859 Önsöz'ünde Marx'ın "hukuki ve siyasi üstyapı" olarak adlandırdığı şeyin yerle bir edilmesinin– üstbelirlenimi olarak anlaşılmamalıdır. Yalnızca devrimci patlama üstbelirlenir. Üretici güçlerin gelişimini engelleyen yapısal tikanıklığın ve gerilimlerin tırmanmasında rol oynayan yerel, bölgesel ve uluslararası konjonktürel faktörlerin ağırlaşmasının kaçınılmaz olarak büyük bir siyasi krize sebep olan bir halk ayaklanması ile sonuçlanması bakımından üstbelirlenir. Eğer bu halk isyanı devrimci bir değişim sürecini harekete geçirecekse, isyancı kitleler bu amaç doğrultusunda örgütlenebilmeli ve bunu başarmak için etkin olarak faaliyet gösterebilmelidirler. Bir başka deyişle, bir isyanın devrime dönüşmesi, öznel bir yeti gerektirir. Kendi payına bu öznel yeti "üstbelirlenemez".

Yukarıda aktarılan pasajlardan hemen önce Althusser, 1917 Rusya'sı örneğini kullanarak üstbelirlenimi açıklar. Kendi sözleriyle

1. Louis Althusser, *For Marx*, Çev. Ben Brewster, Harmondsworth, UK: Penguin, 1969, s. 99-100 [*Marx İçin*, Çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, 2002].

2. A.g.e., s. 106.

ifade etmek gerekirse, burada üstbelirlenim, Vladimir Lenin'in "öznel koşullarını, yani emperyalist zincirdeki bu zayıf halkaya karşı belirleyici bir saldırının araçlarını şekillendirmek için" kavradığı "nesnel koşulları" üretmişti.³ Burada Althusser, onun devrimci süreçte nesnel ve öznel olanın diyalektiği kavramsallaştırmasını dolaylı biçimde aktararak, bizzat Lenin'i takip eder. Bolşevizmin kurucusu, bu sorunsalı 1915 yılında formüle etmişti. Bu formülasyonu ortaya koyduğu pasaj, Arap isyanına dair kavrayışımıza katkı sunabilir; tam da bu yüzden uzun bir alıntıyı hak ediyor:

Marksistler için devrimci bir durum olmaksızın devrimin mümkün olmadığı şüphe götürmez; üstelik her devrimci durum da devrime yol açmaz. Genel anlamda devrimci bir durumun belirtileri nelerdir? Kuşkusuz şu üç önemli belirtiyeye işaret edersek yanılmış olmayız: (1) Herhangi bir değişim olmaksızın yöneten sınıflar için hâkimiyetlerini sürdürmek imkânsız olduğunda; "üst sınıflar" arasında o ya da bu şekilde bir kriz, yöneten sınıfın politikasında ezilen sınıfların hoşnutsuzluğunun ve öfkesinin aktığı bir çatlak doğuracak bir kriz olduğunda. Bir devrimin gerçekleşebilmesi için "alt sınıfların" eskisi gibi yaşamak "istememeleri" çoğu zaman yeterli değildir; aynı zamanda "üst sınıfların" eskisi gibi yaşamalarının "mümkün olmaması" gerekir. (2) Ezilen sınıfların sıkıntıları ve yokluğu alışılmadık düzeyde ağırlaştığında. (3) Yukarıdaki belirtilerin bir sonucu olarak, "barış zamanı" kendilerini soyanlardan şikâyet etmeyen ama çalkantılı zamanlarda hem krizin yarattığı tüm koşullarla hem de bizzat "üst sınıflar" eliyle bağımsız tarihsel eyleme girişen kitlelerin hareketliliğinde gözle görülür bir artış olduğunda.

Sadece tekil olarak grupların ve partilerin değil, tekil olarak sınıfların da iradesinden bağımsız olan bu objektif değişimler olmadan, genel olarak devrim imkânsızdır. Tüm bu nesnel değişimlerin toplamı, devrimci durum olarak adlandırılır. Böyle bir durum 1905'te Rusya'da ve Batı'daki tüm devrimci dönemlerde var oldu; ayrıca [1860'larda] Almanya'da ve 1859-61'de ve 1879-80'de Rusya'da da var oldu; fakat bu örneklerde bir devrim meydana gelmedi. Bunun sebebi neydi? Çünkü her devrimci durum devrim doğurmaz; devrim, yalnızca yukarıda zikredilen nesnel değişimlere eşlik eden öznel bir değişim varsa, yani devrimci *sınıfın*, alaşağı edilmediği sürece hiçbir zaman, hatta kriz dönemlerinde bile "düşmeyen" eski hükümeti parçalamaya (ya da yerinden sökmeye) yetecek kadar *güçlü* bir kitlesel devrim hareketine geçme kabiliyeti varsa ortaya çıkar.⁴

3. A.g.e., s. 98. Pasajların alındığı makale –"Çelişki ve Üstbelirlenim"– 1962 yılında yazılmıştır. "Öznel faktörü" belirleyici bir yere koyar, hatta bu faktörü kişiselleştirme doğrultusunda (Lenin'in rolü) çok daha ileri gider. Birkaç yıl sonra, Fransa'da yapısalci paradigmanın düşüncenin her alanında iz bırakarak hâkim olduğu bir dönemde, Althusser – *Kapital'i Okumak* (1965) ya da en kötü metni olan "John Lewis'e Cevap" (1972) gibi çalışmalarında– tarihi yapısal bir mekanizmaya indirgeyerek "öznel faktörü" tarihsel sürecin tamamen dışında bırakma eğiliminde olan "öznesiz süreç" kuramını ortaya atmak gibi uç bir noktaya kadar gitti.

4. Vladimir Lenin, "The Collapse of the Second International" *Collected Works* içinde, 21, Moscow: Progress Publishers, 1964, s. 213-214.

Lenin'e göre devrimci bir durumun göstergesi olan bu üç koşul, Arapça'daki bir tabirle, "Okyanus'tan (Atlantik) Körfez'e kadar" Arap ülkelerinin pek çoğunda, farklı düzeylerde de olsa net olarak mevcuttur. Bölgedeki duruma aşina olan ve eleştirel bir zihne sahip herkes için, bu üstbelirlenmiş patlama son derece öngörülebilirdi ve aslında öngörülüyordu da. Son birkaç yılda pek çok gözlemci, halkın öfke patlamalarının, tıpkı 1977'de Mısır'da, 1981'de Fas'ta, 1983-1984 yıllarında Tunus'ta, 1989'da Ürdün'de gerçekleşen açlık isyanlarında ya da Cezayir'de 1980'den beri artmış olan toplumsal mücadelelerin doruğunda, 5 Ekim 1988 isyanlarında olduğu gibi Arap ülkelerinde patlak verebileceği konusunda uyarılarda bulundular. Olacakları tahmin etmenin en kolay olduğu örnekler Mısır ve Tunus'tu; zira geride bırakılan birkaç yıl içinde büyük toplumsal mücadelelere sahne olmuşlardı.

Bu beklentilere dair örneklerden birini, 24 Ocak 2008 tarihinde –yani Mısır'daki 25 Ocak 2011 isyanının başlangıcından tam olarak beş yıl önce– Kahire'de bulunan İngilizce *Al-Ahram Weekly* gazetesinde yayınlanan "1977'nin Hatıraları" başlıklı makaleyi aktaralım.⁵ Makalenin yazarı tarafından yapılan mülakatlarda, hem ünlü Kefaya protesto hareketinin koordinatörü Abdel-Wahab Elmessiri (mülakatın yapıldığı yıl öldü) hem de Kahire Ortadoğu Çalışmaları ve Araştırma Merkezi yöneticisi Ammar Ali Hassan, o günün ve Ocak 1977 Ekmek İsyanları'nı doğuran günlerin toplumsal gerilimleri arasındaki benzerliğe dikkat çekiyorlardı. Hatta Elmessiri "her şeyi yok edebilecek, katarsis biçiminde bir halk isyanını" öngörmüştü. Hassan, 1977 yılında Mısırlıların daha politize olduğunu düşünüyor ama yaşam koşullarının o dönemde olduğundan "çok daha kötü" olduğunu da kabul ediyordu. Elmessiri de bu görüşü paylaşıyor, yine de halkın yeniden politize olma süreci içinde olduğunu da ekliyordu. Bu iddiasını desteklemek için, o dönem ülkede cereyan eden işçi grevlerini ve daha önce benzeri görülmemiş kamu çalışanları grevlerini içine alan etkileyici dalgaya dikkat çekiyordu.

6 Nisan 2008 genel grevinden birkaç gün sonra, sosyolog Dalal al-Bizri uyarı niteliğinde bir makale yayınladı. Al-Bizri, toplumsal mücadelelerin yükselişini tarif ettikten ve işçi hareketi ile genç Facebook kullanıcıları arasındaki kesişmeye dikkat çektikten sonra makaleyi şu satırlarla sonlandırıyor:

5. Mohamed El-Sayed, "Memories of 1977" *Al-Ahram Weekly*, No: 881, 24-30 Ocak 2008, <http://weekly.ahram.org.eg/2008/881/eg5.htm>.

Bu ilk grev farklı kuşaklardan, farklı toplumsal sınıflardan ve kültürel geçmişlerden gelen protestocu gruplar arasında bir yakınlaşmaya yol açacak mı? Bu münferit, kaygı verici gerçeklerin kesin olarak “niteliksel bir değişimle sonuçlanacak niceliksel bir birikim” olduğu doğru mu? Nasıl? Bugün Mısırlılar arasında için için kızışan öfke, üç yıl önce getirilen son derece sınırlı özgürlüğün etkileri solup kaybolmadan uzun zamandır beklenen bir kitle hareketini, son bir hareketi ateşlemeye yetecek mi? Bütün bunlar –bunların etrafında yer alan, bunlardan türeyen ya da bunlardan önce vuku bulan her şeyle birlikte– muazzam bir manzarayı haber veriyor. Sabırla bekleyenlerin öfkesinden sakının. Mısırlılar sabır ustalarıdır.⁶

İkinci bir örnek de Tunus’tan. Rejimin desteklediği apolitikleşme eğilimlerinin altını çizen Tunuslu muhalif Sadri Khiari, 2003 yılında Ben Ali üzerine kaleme aldığı kayda değer kitabını, “öngörülemeyen ayırışmaları ateşleyebilecek olan kendiliğinden kabarmalar” ile ilgili şu içgörü dolu satırlarla sonlandırıyor:

Bu beklenmedik olay pekâlâ sokaktan gelebilir. Çünkü her halk hareketinde rastlantısal bir unsur vardır. Siyasi olgunlaşmanın ritimleri çoğuldur; bunun şüphesiz hayatın değişen ritimleriyle ilgisi vardır. ... Küreselleşme Tunus’u daha önce emsali görülmemiş bir zamansallık ve boşluk karmaşası içine atmaktadır. Sadece bir örneği zikretmek gerekirse, iletişim teknolojilerindeki ilerleme ve bilginin yayılma hızındaki ani ivmelenme, şüphesiz muhalif eylemcilik ve halk muhalefetindeki asimetrik gelişmeyi açıklama doğrultusunda yolun bir kısmını katetmektedir. ... Ulusal düzeyde eleştirel kamuoyu oluşumunun doğrusal hızı, daha yavaş ya da daha hızlı olanlarla birleşerek daha inişli çıkışlı, daha belirsiz olan diğer ritimleri oluşturmaktadır ve bunlar sıçramalarda ve başlangıçlarda ilerleme kaydetmektedir. Bunlar, sıradan ritimlerle iç içe geçen öfke ritimleridir.⁷

Haziran 2008’de, ülkenin ortabatısında bulunan Gafsa vilayetinde isyanların yükseldiği bir dönemde Reuters’a mülakat veren, Ben Ali rejiminin en tanınmış muhaliflerinden Ahmed Najib Chebbi ilan ediyordu: “Bu toplumsal patlama pekâlâ başka bölgelere de yayılabilir”.⁸ Yani Aralık 2010’da bitişindeki Sidi Bouzid kentinde patlak veren, ülkenin diğer bölgelerine de yayılan ve bir aydan kısa bir zaman sonra 14 Ocak 2011’de diktatör Ben Ali’nin devrilmesini sağlayan patlamayı önceden tahmin etmişti.

6. Dalal al-Bizri, “Laysa Ghadab al-Sabirin ka Kul Ghadab, wal-Misriyyun Sadat al-Sabirin ...” *Al-Hayat*, 20 Nisan 2008.

7. Sadri Khiari, *Tunisie: le délitement de la cité. Coercition, consentement, résistance*, Paris: Karthala, 2003, s. 195-196.

8. Ingrid Melander, “Interview –Tunisia must open up or risk unrest– opponent” *Reuters*, 10 Haziran 2008.

Suriye’de rejimin reformist bir muhalifi olan, UNDP için ülke hakkında çalışmalar yürütüp denetlemiş olduğundan Suriye’nin içinde bulunduğu sorunların boyutlarını bilhassa değerlendirebilecek bir konumda bulunan Mohammed Jamal Barout, 2005 Suriye’deki sosyoekonomik eğilimlere ilişkin yılında kaygı verici bir bilanço –nüfus artışının gerisinde kalan düşük ekonomik büyüme, düşük tarımsal büyüme ve sanayide durgunluk, verimlilikte ve gayri safi yurtiçi hasılda düşüş– ortaya koyuyor ve kehanet niteliğinde bir uyarıyla sonlandırıyor:

Şayet mevcut durum ... 2010 yılına kadar devam ederse ... sonuç, işsizlik, yoksulluk ve bunlara bağlı sıkıntıların dipsiz kuyusunun öngörülebilir bir biçimde ve bundan kaynaklanan kaymalar ve patlamalarla birlikte daha da derinleşmesi, kültürel çeşitliliği olan bir toplumda, Suriye’nin refahını yürekten istemeyenlerin içindeki çatlakları kötüye kullanabileceği, refah dağılımındaki adaletin ürkütücü bir biçimde bozguna uğraması olacaktır. ... Burada yansıtılan sektörel ya da küresel göstergelerde daha da ayrıntıya girmeden, içinde bulunduğumuz durumda Suriye’nin önünde çok fazla yol ya da seçenek olmadığını şüphe duymadan ve tereddüt etmeden söyleyebiliriz. Önümüzde başka seçeneği olmayan iki yol duruyor: Siyasette, ekonomide, yönetimde ve insani gelişimde siyasi sistemin ve toplumun demokratik iyi yönetim ilkeleriyle uyum içinde, bütünlüklü, ülke çapında yeniden düzenlenmesi ya da felaket.⁹

2008’den bu yana MENA bölgesindeki gelişme sorunları üzerine Londra Üniversitesi SOAS’ta verdiğim dersi, sosyopolitik patlama beklentisinin bir taslağını çizerek bitirdim. Bu derste, bölgede “mahşerin dört atlısı” olarak adlandırdığım meselelerden söz ettim: Gelişme sorunu (büyüme ve istihdam); kadınların özgürlüğü; demokrasi ve temel haklar meselesi ve son olarak kültürel sorun. Uydu televizyonlarının ve internetin rolüne dikkat çektim ve işçi hareketini, kadın hareketini ve gençlik hareketini siyasi ve toplumsal değişimin “failleri” olarak saptadım.

Temmuz 2009’da Kahire’de yayınlanan günlük *Al-Dustur* gazetesinden Mustafa Bassiouny’ye verdiğim mülakatta, “[Arap] bölgesinde büyük bir patlama potansiyelinin varlığına” dikkat çektim ve şu tahminde bulundum: “Gelecek vaat eden bir işçi hareketi yükselirken köktenci hareketlerin etkisinin azaldığı bir dönemden geçiyoruz. Bu

9. Mohammed Jamal Barout, “Suriyya 2010: al-Islah aw al-Karitha” *Al-Tajdid al-‘Arabi*, 2 Haziran 2005, <http://arabrenewal.info/>. Bu uyarı kulak arkası edilmekle kalmadı, aynı zamanda yazarın sonuçları konusunda uyarıda bulunduğu neoliberal reformlar 2005’ten itibaren ivme kazandı. Bkz. International Crisis Group, *Popular Protests in North Africa and The Middle East (VI): The Syrian People’s Slow Motion Revolution*, Middle East/North Africa Report No: 108, 6 Temmuz 2011, s. 15-16.

bir geçiş dönemi ve sonuçlar önceden belirlenemeyecek olsa da Mısır'ı ve dolayısıyla bütün bölgeyi büyük bir değişim yoluna sevk edebilecek olan etmenler birikiyor".¹⁰ Hemen hemen aynı günlerde gerçekleşen ve bir yıl sonra Beyrut'ta yayınlanan *Al-Adab* dergisi ile yaptığım mülakatı da aynı eğilimleri kastederek şu sözlerle bitirdim:

Şu an için bu sadece başlangıç. Fakat çeyrek yüzyıldır ilk kez beni iyimser kılmaya yetiyor; bu sınırlı ve ihtiyatlı bir iyimserlik olsa da. Tarihsel bir dönüm noktasının eşiğinde olduğumuzu, milliyetçi hareketin çöküşünü takip eden dönemin sonunda, bir başka dönemin kapısında olduğumuzu hissediyorum.¹¹

Kısacası, Mısır'ın, Tunus'un ya da bir bütün olarak bölgenin patlamanın sınırında olduğu pek çok gözlemci için aşıkârdı ve bu patlamanın tarihsel bir değişikliğe yol açacağını umut etmek mümkündü.¹² Ne var ki bizzat benim de yaptığım gibi *tahminler* biçiminde kendini belli eden bu umudun ötesinde hiçbir gözlemci, yaklaşan patlamanın yukarıda bahsedilen 1977-1989 patlamalarının aksine başarı ile taçlanacağını şüpheyle bile olsa *öngöremedi*. Patlama için gereken nesnel koşulların biriktiği, öngörülebilir de ötesindeydi, gözle görülebilirdi. Fakat bu bahiste hiç kimse, öznel koşulların bir araya gelişinin, (bu kitap yazılırken) Tunus'ta, Mısır'da, Libya'da ve kısmen Yemen'deki isyanların on yıllardır iktidarda yerleşmiş olan diktatörleri devirmesine, dolayısıyla her "isyanı" bir "devrime" ya da daha ziyade uzatmalı bir *devrimci sürece* dönüştürmesini mümkün kılacağı atına oynayamadı.

Böyle bir bahiste bulunmayı güç, hatta imkânsız hale getiren, sosyopolitik dönüşümün potansiyel taşıyıcılarının mevcut haliydi: Diğer bir deyişle, devrimci kopuşta öznel faktörler rolünü üstlenecek adayların durumu. Gelin *örgütlü siyasi güçlerden* başlayarak bunları bir gözden geçirelim. Genel olarak Arap bölgesindeki siyasi manzara, buradaki liberal, Marksist ve milliyetçi akımların tarihsel sürtüşme-

10. Mustafa Bassiouny, "Gilbert al-Ashqar, Ustadh al-Tanmiya fi Jami'at Londra: al-Nizam al-Masri Jama'a Sayyi'at Nizam al-Suq wa Nizam al-Shumuliyya wa Taraka Hasanatahuma" *Al-Dustur*, 11 Ağustos 2009.

11. Gilbert Achcar (al-Ashqar), "Al-Yasar al-'Arabi: Hiwar Ajrahu Wa'el 'Abdul-Rahim" *Al-Adab*, No: 4-5, 2010, s. 49.

12. Benzer biçimde yeni muhafazakâr Walid Phares de bölgesel bir patlamanın eli kulağında olduğunu sezmişti -*The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East*, New York: Threshold Editions, 2010; kitap, Mitt Romney'nin coşkulu tanıtımıyla süslenmiştir. Ne var ki onun gördüğü haliyle ve bu örnekleri yorumlayışına bağlı olarak bu, 2005'te Lübnan'daki "Sedir Devrimi" ya da 2009'da İran'daki "Yeşil Hareket" benzeri liberal, Batı yanlısı bir "devrim" meselesiydi. Bu, tıpkı Michael Leeden gibi (Bkz. 3. Bölüm), George W. Bush yönetimi çevresinin en gözü dönmüş ideologlarının vizyonunun bir dışavurumudur.

siyle tanımlanabilir. Liberallerin durumunda bu sürtüşme, gerçekten de geçtiğimiz birkaç on yılda pek çoğunun olduğu gibi, –şayet Batı’ya büsbütün bağlı ultra-gerici rejimler değillerse– Batı’nın müttefikleri olarak ürkek ve uzlaşmacı imajlarından kaynaklanıyor.

Marksist akımlar yirminci yüzyılın ikinci yarısında bazı ülkelerde ve bazı dönemlerde etkileyici güçler (1950’lerde Suriye’de, aynı on yılın sonunda Irak’ta, 1960’larda Sudan’da, 1970’lerde Lübnan’daki komünistlere, Güney Yemen’de devlet iktidarını elinde bulunduran milliyetçi hareketin radikalleşmesiyle Marksist bir gücün ortaya çıktığı 1970-1990 arasındaki iki on yılı da eklemek gerekir) ortaya koyabildiler. Bu Marksist akımlarda 1960’lardan sonra daha da şiddetli hale gelen genel kötü gidişatın başlıca sebebi, iki faktörün bileşimiydi: Pek çoğunun maruz kaldığı bilhassa ağır baskılar ve Sovyetler Birliği’nin bu akımların tutumları ve siyasal pratikleri üzerindeki habis etkisi; bu etki öyle yaygındı ki SSCB dağıldığında onlar da dağıldı. Milliyetçiler ise milliyetçi hükümetlerin iflas etmesi ve daha önce tartışma vesilesi bulduğumuz, halkta nefret uyandıran zorbaca pratikler sonucunda itibarlarını kaybettiler. Arap isyanının arifesinde, kökleri milliyetçi hareketten gelen yalnız üç rejim kalmıştı; Cezayir, Libya ve Suriye. Bu hareketler devrimci dönüşüm için potansiyel ilham kaynağı olmak şöyle dursun, bilakis devrilecek müesses nizamın payandaları olarak görülüyorlardı.

Daha önce işaret ettiğimiz üzere, yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren İslami köktenci hareket, bir bütün olarak Arap bölgesinde siyasi halk protestoları içinde egemen bir güç olarak kendini tesis etti. Fakat yukarıda aktarılan mülakatta da ifade ettiğim gibi, 2011 patlamasının hemen öncesindeki yıllarda köktenci hareketin etkisi düşüşe geçmişti. Bu hareketin en radikal ucu, pek çok terörist hizip içinde yozlaşmıştı. Kümelenen bütün grupların, büyük bir şok dalgası yaratan 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra bölgesel ağlarını yaygınlaştırıp güçlendiren ve 2003 yılında ABD yönetimindeki Irak işgalinin ardından bu ülkenin Sünni Arap bölgelerinde kendini tesis etmeyi başaran El Kaide etrafında toplanması, 2006 yılındaki El Kaide yenilgisinden sonra şüphesiz beklenmedik bir sendelemeyi de beraberinde getirdi. Her durumda, El Kaide’nin terörist bir örgüt olması, kendini siyasal bir kitle hareketi olarak liderlik konumuna yükseltmesini imkânsız kıldı. Bölgesel köktenci hareketlerin kendilerine destek verenlerin büyük çoğunluğunu temsil eden geleneksel bileşenleri, çok daha büyük bir inandırıcılıkla bölgesel bir sosyopolitik dönüşüme yol açmaya talip olabilirlerdi; ama onlar da 2011 öncesindeki yıllarda hız kaybediyor-

lardı: İran Devrimi'nin hemen sonrasında, 1980'lerde bu örgütler bir isyanın potansiyel taşıyıcıları olarak belirmiş olsalar da, artık müesses nizamı doğrudan tehdit edebilecek gibi görünmüyorlardı.

Bu durum, farklı etmenlerin bileşiminin bir sonucuydu: 1990'larda Cezayir ve Tunus'ta köktenci hareketi ezen baskılar; Lübnan Hizbullah'ının Suriye diktatörlüğü ile yakın ittifakı ve kendinden taviz vererek Lübnan'ın yolsuz, neoliberal, teslim olmuş sisteminin yönetimine katılması; tıpkı Lübnan Hizbullah'ı gibi Hamas'ın da ulusal mücadelede kazandığı itibara rağmen, Gazze Şeridi'nde dayattığı, perde arkasında yolsuzluğun ve ilhamını dini püritenlikten alan zorbalığın olduğu nahoş rejim; 2009 yılında İran rejiminde yaşanan, bölgesel köktenci hareket üzerinde olumsuz bir etkisi olan ve 1979 İslam "devriminin" zaten solup gitmekte olan olumlu etkilerine de nokta koyan ağır kriz; Mübarek rejimi ya da Ürdün ve Fas monarşileri karşısında Müslüman Kardeşler'in, aynı şekilde Bahreyn monarşisine karşı Al-Wefaq topluluğunun iradesizliği; Suriyeli Müslüman Kardeşler'in Washington ve Riyad'la uzlaşmacı ilişkisi ve Iraklı Müslüman Kardeşler'in Irak'taki işgal yetkilileriyle işbirliği içine girmesi.

Sözün kısası, bölgenin örgütlü siyasi güçleri arasında hiçbir akım, temel olarak sosyoekonomik çelişkilerin zeminini hazırladığı devrimci dönüşüme önderlik edebilecek bir görüntü çizmiyordu. En güçlü eğilim olan köktenci hareketin neoliberal ekonomik mantığa hiçbir biçimde muhalif olmaması, böyle bir beklentiyi daha da imkânsız kılıyordu. Bu hareket en fazla ahlaki bir tutum üzerinden yolsuzluğu lanetlemekle ve toplumsal adalet arzusunu tatmin edebilecek geniş kapsamlı sosyal reformların yerine hayır işleri telkin etmekle yetindi.

Öngörülmesi *mümkün* olan, –aslında bu öngörü 1970'lerden beri sıradanlaşmış ve sıkıcı hale gelmişti– köktenci hareketin halk protesto hareketlerinde egemen konumunu sürdürdüğü sürece bölgedeki toplumsal patlamadan menfaat sağlayacak olanların başında gelmesiydi. Bu tahmin, söz konusu ülkelerde İslami hareketlerin hızla büyümesini takip eden 1977-1989 toplumsal isyanlarına dayandırılıyordu. Sonuç, önleyici nitelikte bir baskı altına alınmamış olduğu ülkelerde bu hareketlerin yayılmalarıyla orantılı bir şiddetle bastırılması oldu. Tam da bu sebeple, köktenci hareketin devrimci bir isyan başlatamayacağı 1990'lardan beri netti –çünkü ya nesnel olarak bunu yapabilecek bir konumda değildi ya da başka pek çok sebebin yanı sıra baskı korkusuyla öznel olarak bu riski almaya gönüllü değildi.

Dolayısıyla bölgenin örgütlü siyasi güçleri göz önüne alındığında, uzun zamandır beklenen toplumsal patlamanın büyük ölçekte bir siya-

si dönüşüm doğuracağı öngörüsünü doğrulayan hiçbir şey yoktu. Ne var ki siyasi oluşumlar asla devrimci çalkantılardaki yegâne potansiyel aktörler değildir. Toplumsal hareketlerin çeşitli bileşenleri bunlardan daha az önem taşımazlar. Yukarıda anımsatılan, derslerimde ve mülakatlarda dile getirdiğim umutları işte bu toplumsal hareketlere dayandırıyordum. O halde gelin, sürekli olarak sosyopolitik dönüşümün potansiyel taşıyıcıları olarak tanımladığım bu “failleri” inceleyelim.

İŞÇİ HAREKETİ VE TOPLUMSAL MÜCADELELER

Arap bölgesinde *işçi hareketi*, “sivil toplumun” pek çok tezahürünü göz ardı eden despotik koşullar ya da resmi sendikaların dayattığı sistematik tektipleştirme vasıtasıyla ciddi olarak baltalanmıştır; bu popülüst ya da totaliter rejimlerin standart pratiğidir. Bu bölgede göreceli olarak (genelde düşük sendikalaşma oranlarıyla) bağımsız işçi hareketlerinin var olduğu ülkeler, monarşilerin baskıcı tedbirlerle sendikal işçi hareketini bezdirdiği Bahreyn ve Fas ve sendikaların güçsüz olduğu Irak, Lübnan ve Moritanya’dır. (Bunun Irak’taki Petrol Sendikaları Federasyonu gibi istisnaları vardır.) Bununla birlikte bölgedeki iki ülke, yakın tarihlerinde hiçbir bağımsız sendikal harekete dikkat çekemeyecek olsak da mücadeleci işçi hareketleriyle göze çarpar: Tunus ve Mısır.

Tunus’ta (Fransızca kısaltması UGTT adıyla tanınan) Tunus Genel İşçi Sendikası’nın olağandışı bir tarihi oldu. Ülkedeki tek ulusal sendika merkezi olan UGTT, Tunus’un bağımsızlık mücadelesine katıldı ve daha sonra Habib Burgiba’nın Bonapartist devletine direnen “sivil toplumun” başlıca gücü haline geldi.¹³ Ne var ki UGTT 1978’de ve 1983-1984 yıllarında meydana gelen bir dizi büyük toplumsal cepheleşmenin ardından şiddetle bastırıldı. Nihayetinde liderlik oybirliğiyle Ben Ali hâkimiyetine geçti ve Ben Ali’nin düşüşüne kadar rejime tabi oldu. Sonuç, Arap dünyasında kendine özgü olan bir ikilikti. Bir yandan konfederasyonun en üst düzeydeki liderleri devlete boyun eğdi, öte yandan taban sınıf mücadelesi akımlarının etkisiyle hareket etti. Çoğu zaman bu akımlara, her şeye rağmen yerel, bölgesel ya da sektörel sendikaların (bilhassa öğretmenler sendikası) seçimlerini kazanmayı başaran, sol kanat öğrenci hareketi geçmişinden gelen eylemciler önderlik etti.

13. Bkz. ‘Adnan al-Mansar, *Al-Durru wa Ma’danuhu: al-Khilafat bayn al-Hizb al-Dusturi wal-Haraka al-Niqabiyya fi Tunis, 1924-1978. Jadaliyyat al-Tajanus wal-Sira*, Tunus: Al-Magharibiyya, 2010.

Bu nevi şahsına münhasır koşullar, rejim merkezi liderliğin kontrolünü elinde bulundursa da, UGTT'yi bütün Arap bölgesinin en önemli örgütlü toplumsal muhalefet hareketlerinden biri haline getirdi. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde yerel UGTT eylemcileri ve yetkilileri, sık sık yerel ya da federal liderliklere doğrudan muhalif toplumsal mücadelelere önderlik ettiler. Bu bilhassa yirmi yıldan uzun bir zamandır Tunus'taki en büyük toplumsal patlama olan Ocak-Temmuz 2008 Gafsa maden havzası isyanı sırasında yaşandı. İsyanın kalesi olan Redeyef'te İlkokul Öğretmenleri Sendikası Genel Sekreteri olan Adnane Hajji, hedefleri arasında UGTT bölgesel liderliği genel sekreterinin de bulunduğu bir isyanın önde gelen isimlerindendi. Söz konusu genel sekreter, Tunus parlamentosunda milletvekili ve diktatörlüğün partisi olduğu halde yanlış isimlendirilmiş olan Demokratik Anayasal Birlik (Fransızca kısaltması RCD ile tanınır) merkez komite üyesiydi. Aynı zamanda yakın zamana kadar Gafsa Fosfat Şirketi için işçi alımı tekeli elinde bulunduran pek çok taşeron firmanın da sahibiydi. Bu bakımdan patlamayı ateşleyen akraba kayırmacı pratiklerin sorumlusuydu.¹⁴

Mayıs 2008'de genç işsiz mezunlar, Gafsa gösterilerini örnek alarak Kasserine vilayetinde bulunan ve Gafsa ve Sidi Bouzid vilayetlerine sınır komşusu olan Magel Bel Abbès ve Fériana kentlerinde gösteriler örgütlediler.¹⁵ (2007 yılında Tunus'ta, Fas'ta yirmi yıldan uzun bir süredir var olan benzeri model alınarak işsiz mezunlar derneği kurulmuştu). Gafsa'dakine benzer çalışma pratikleri, bir başka kitlesel protestonun, Tunus'un ortadoğusunda bulunan liman kenti Skhira'da genç işsiz mezunların Şubat 2010'daki gösterisinin de merkezinde yer alıyordu. Yetkililer bastırmaya çalıştıklarında gösteri isyana dönüştü.¹⁶ UGTT eylemcileri bu mücadelenin de ön saflarında yer aldılar. Ayrıca sınırlar arası küçük ticaretin önemli merkezlerinden biri olan,

14. Gafsa maden havzası isyanı üzerine bkz. Karine Gantin ve Omeyya Seddik, "Revolt in a Tunisian Mining Town" *Le Monde diplomatique*, Temmuz 2008. Bkz. Larbi Chouikha ve Éric Gobe, "La Tunisie entre la 'révolte du bassin minier de Gafsa' et l'échéance électorale de 2009" *L'Année du Maghreb* 2009, s. 387-420. Bu makalenin İngilizce kısaltılmış hali online olarak da mevcuttur: Eric Gobe, "The Gafsa Mining Basin between Riots and a Social Movement: meaning and significance of a protest movement in Ben Ali's Tunisia" http://hal.inria.fr/docs/00/55/78/26/PDF/Tunisia_The_Gafsa_mining_basin_between_Riots_and_Social_Movement.pdf.

15. Hizb al-'Ummal al-Shuyu'i al-Tunisi, "Al-Ihtijajat Taduqq Abwab al-Qasrin" <http://www.albadil.org/spip.php?article1739>.

16. "Tunisie: Un rassemblement de jeune diplômés chômeurs de la ville de Skhira tourne à l'affrontement avec les forces de l'ordre" *Nawaat*, 4 Şubat 2010, <http://nawaat.org/portail/2010/02/04/tunisie-un-rassemblement-de-jeune-diplomes-chomeurs-de-la-ville-de-skhira-tourne-a-laffrontement-avec-les-forces-de-lordre>.

Libya sınırına yakın güneydoğu kenti Ben Gardane'deki isyanlara işsiz mezunlarla omuz omuza katıldılar. Burada Tunus yetkilileri, olayları ateşleyen bu ticareti yasadışı ilan etmeye teşebbüs etti. Bu teşebbüs, küçük tüccarları ve ekseriyetle "enformel sektör" içinde yer alan bir faaliyet olan küçük ticaretle uğraşmaktan başka bir umutları olmayan işsiz gençliği harekete geçirdi.¹⁷

Yukarıda genel olarak ortaya konan isyanların ve mücadelelerin birikimi, 17 Aralık 2010'da Sidi Bouzid'de Mohamed Bouazizi tarafından gerçekleştirilen çaresizlik eyleminin yeni bir isyanı ateşleyeceği bir noktaya ulaşacaktı. Kentte başlayan ayaklanma, kontrol altına alınamayan bir yangın gibi Tunus'un isyankâr merkez bölgesine yayıldı, ardından bütün ülkeyi sardı ve başkentte doruğa ulaştı.¹⁸ Bouazizi'den birkaç ay önce, 3 Mart 2010'da benzer sosyal koşullardan gelen bir başka genç adam, Monastir kentinde sokak köşesinde bir tezgâhta gözleme satarak geçimini sağlayan Abdesslem Trimech, tam anlamıyla aynı koşullarda, belediye yetkililerinin zorbalığına karşı son çare olarak gördüğü eylemiyle kendini ateşe vermişti. Bundan iki yıl önce 27 Mayıs 2008'de Fériana'daki protestolar sırasında genç ve işsiz bir adam, kendini elektrik direğinden atarak yaşamına son vermişti. Bu eylemlerin her biri öfke boşalmalarına sebep olmuş; ancak durum henüz kırılma noktasına ulaşmamıştı.

Habib Ayeş'in son derece doğru bir biçimde işaret ettiği gibi,

17. Luiza Toscani, "Victoire de la population à Ben Guerdane" *Nawaat*, 3 Ekim 2010, <http://nawaat.org/portail/2010/10/03/victoire-de-la-population-a-ben-guerdane>.

18. Zamanda daha geriye gitmesek bile, geçtiğimiz birkaç yılın seyrinde Tunus'ta yükselen mücadelelere ilişkin bu kısa tasvir, Béatrice Hibou'nun Ben Ali rejiminin istikrarını açıklamak için geliştirdiği "gönüllü kulluk" ya da "itaatin gücü" tezinin zayıflığını ortaya koyuyor. İsyandan sonra bile yazarın kendini haklı çıkarmaya çalışma biçimi, argümanının ne kadar ikna edicilikten uzak olduğunun bir göstergesi: "Aslında siyasi analistler, medya ve eski muhalifler arasında yaygın olan bir analizin aksine, siyasal tahakküm Ben Ali'nin mutlak iktidarıyla, başkana yakın olanların yağmacı icraatlarıyla ya da her türden siyasal faaliyetin şiddetle ya da polis kontrolüyle yasaklanmasıyla ete kemiğe bürünmedi. Hoşnutsuz olanların sayısı son derece azdı. Bunları bastırmanın ya da fiziksel olarak ortadan kaldırmanın 'örnek' teşkil etmek ve dolayısıyla halkın içine korku salmak gibi önemli etkileri olduysa bile, tek başına bu potansiyel şiddet, on yıllar boyunca *Tunusluların itaatkârlığını* açıklamaya yetmez. Çok daha önemlisi bu itaatkârlık, öncelikle polis tarafından uygulanan üstü kapalı ya da sinsi şiddet ve tek partili yönetimle bağlantılı denetim, ikincisi *güçlü kapsama mekanizmaları* arasındaki eklemlenmenin bir sonucudur". ("Tunisie. Économie politique et morale d'un mouvement social" *Politique africaine*, No: 121, Mart 2011, s. 6. Vurgular bana ait). Béatrice Hibou'nun yorumlarına yönelik dolaylı ve dikkate değer bir çürütme için bkz. Sadri Khiari'nin aynı sayı için verdiği mülakat: *Politique africaine*, "La Révolution tunisienne ne vient pas de nulle part" s. 23-34. Ayrıca bkz. Amin Allal ve Vincent Geisser, "Tunisie: 'Révolution de jasmin' ou Intifada ?" *Mouvements*, No: 66, Yaz 2011, s. 62-68.

Her ne kadar Bouazizi'nin intiharı bir aydan kısa bir zaman içinde ivme kazanan ve diktatörlüğün hızla devrilmesini mümkün kılan olaylara basınç verdiyse de, bütün sürecin bu korkunç olayla başladığını söylemek ve dolaşısıyla uzun bir siyasi eylemler dizisini ve işçilerin –işyeri ve sağlık hizmetlerine erişim konusundaki– hak taleplerini yok saymak yanlış olacaktır.¹⁹

Mısır'da Mısır Sendikalar Federasyonu (ETUF), kurulduğu 1957 yılından bu yana, Sovyet örneğinden ilham alan popülist diktatörlüklerde hâkim olan bir modelde, Nasırcı devlete itaat eden bir kurum olagelmışti. ETUF liderleri rejimin nomenklatürüne bağlıydılar ve iktidar partisine üyeydiler; misyonları işçi sınıfının çıkarlarını korumaktan ziyade işçileri kontrol etmeyi ve disipline sokmayı kapsıyordu. Sedat ve daha sonra Mübarek iktidarında gerçekleşen sınırlı, ihtiyatla kontrol altında tutulan siyasi özgürleşmeye eşlik eden, sermayenin çıkarları için kapsamlı bir ekonomik liberalizasyona karşılık işçilerin çıkarlarını koruyacak sendika özgürlüğünün bulunmamasıydı. Bu durum, Augusto Pinochet'nin Şili'si gibi tarihsel bir karşı-örneğe karşın, neoliberalizmle demokrasinin kol kola ilerlediğini içeren ideolojiyi daha da fazla çürütüyor.²⁰

İşte bu nedenle, Ben Ali'nin UGTT üzerindeki demir yumruğunun ulusal sendika merkezinin aşağı kademe eylemcilerini ya da yerel sendika yetkililerini toplumsal mücadelelerle sıkı sıkıya ilişkide olmaktan alıkoyamadığı Tunus'taki durumun aksine, Mısır'daki işçi mücadeleleri, büyük ölçüde "hırçın" eylemliliklerdi. Özellikle de Mısır'da 26 Ocak 1952 Büyük Kahire Yangını ile 25 Ocak 2011 ayaklanması arasındaki en büyük toplumsal patlama olan 18-19 Ocak 1977 Ekmek İsyanları sırasında durum buydu. (Ocak ayı Mısır'daki büyük halk isyanları için kesinlikle özel bir ay gibi görünüyor). Bu kitlesel isyanları tetikleyen ve bunlara önderlik edenler, tekstil işçileri ve Hilwan ve Shubra al-Khayma'daki çelik işçileriydi.²¹

Uzun soluklu 1989 Hilwan çelik grevinin acımasızca bastırılması, işçi mücadelelerinin zayıfladığı bir dönemi başlattı. Bu sıkıntılı dönem, kamu sektörü şirketlerinin 1990'larda kurumsal olarak yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesiyle ağırlaştı; bu gelişmelere gittik-

19. Habib Ayebe, "Social and Political Geography of the Tunisian Revolution: The Alfa Grass Revolution" *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 473.

20. Sermayenin ve emeğin özgürlüğü arasındaki bu ikiliğin bir örneği de, Irak'taki işgal yetkililerinin 2003'ten sonra ülke ekonomisini herhangi bir kısıtlama olmadan liberalleştirme gayreti içindeyken, 1987'de Saddam Hüseyin tarafından yürürlüğe koyulan totaliter iş kanununu devam ettirmesidir.

21. Bkz. Hossam el-Hamalawy, "1977: The Lost Revolution" online kopyası için: <http://www.scribd.com/doc/12893045/1977-Bread-Uprising>.

çe güvencesiz hale gelen çalışma koşulları ve erken emeklilik kılıfıyla kitlesel işten çıkarmalar eşlik etti. Buna karşılık yeni yüzyılın ilk on yılında, 2004 ve 2010 yılları arasında 2011 isyanına kadar olan Mısır tarihindeki en büyük işçi grevleri dalgasını yaratan bir militanlık kabarmasına tanık olundu. Mahalla'da (al-Mahalla al-Kubra) 20 binden fazla tekstil işçisinin dört bir yanda duyulan ve zaferle sonuçlanan Aralık 2006 grevi, bu yeni grevler dalgasına büyük bir destek sağladı.²²

Onların zaferi, başka sektörleri de kavgaya katılmaya teşvik etti.²³ Sonuç, emek kesiminin girdiği çatışmalarda ciddi bir yükseliş oldu. Gayri menkul vergi kurumu işçileri de büyük çapta propagandası yapılan ve zafer kazanan bir başka mücadele sürdürdüler: On binlercesi 2007 yılı sonbaharında farklı Mısır kentlerinde oturma eylemleri örgütlediler; bu eylemler, Kahire Bakanlar Kurulu ofisi önünde on gün süren olağanüstü bir oturma eylemiyle sonuçlandı.²⁴ Bu Nasır döneminin başlangıcından beri devlet çalışanları tarafından yapılan ilk grevdi. Örnek teşkil edecek kadar demokratik bir biçimde örgütlenen bu grev, 2008 yılında yarım yüzyıldan uzun bir zamandır Mısır'ın ilk bağımsız sendikası olan Gayri menkul Vergi Kurumu Sendikası'nın kurulmasını sağladı. Çetin bir mücadele sonucunda 2009 yılında sendika yasal olarak tanındı.

Mısır'da toplumsal protestoların (grevler, kitlesel mitingler, oturma eylemleri ve gösteriler) sayısındaki ilk büyük artış, 2004 yılında yaşandı: Bu yıl, bir önceki yıl gerçekleşen 86 eyleme karşılık 266 eylem yapıldı. Bu sayı 2005'te 202 ve 2006'da 222 olarak düz bir çizgide seyretti ve 2007 yılında 765'e tırmandı. 2008'de hafif bir düşüş yaşandı ve 700'den fazla protesto gerçekleşti. 2009 ve 2010'da bu göreceli düşüş devam etti; bunun beraberinde 2007'de görülen tepe noktasına kıyasla (2007'de 400 bin protestocuya karşılık sonraki yıllarda 300 binden az kişiyle) göstericilerin sayısında da düşüş yaşandı.²⁵ 2007 sonrasındaki göreceli

22. Bkz. Marie Duboc, "La contestation sociale en Égypte depuis 2004. Précarisation et mobilisation locale des ouvriers de l'industrie textile" Sarah Ben Néfissa ve Blandine Destremau (Der.), *Protestations sociales, révolutions civiles. Transformations du politique dans la Méditerranée arabe*, Revue Tiers Monde içinde, Özel Sayı 2011, s. 95-115. Mahalla grevleri üzerine bkz. Brecht De Smet, *The Prince and the Pharaoh: The Collaborative Project of Egyptian Workers and their Intellectuals in the Face of Revolution*, Doktora Tezi, Ghent University, 2012.

23. Bkz. Mustafa Bassiouny ve 'Umar Sa'id, *Rayat al-Idrab fi Sama' Misr: 2007 Haraka 'Ummaliya Jadida*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Ishtirakiyya, 2007.

24. Bkz. Jamal Muhammad 'Uwayda, *Malhamat I'tisam Muwazzafi al-Dara'ib al-'Iqariyya*, Cairo: Markaz al-Dirasat al-Ishtirakiyya, 2008.

25. Bu istatistikler, Kahire Toprak İnsan Hakları Merkezi'nden alınmıştır. <http://www.lchr-eg.org>. Bu dönemdeki mücadelelerle ilgili bkz. Fatma Ramadan, *Su'ud al-Haraka al-'Ummaliyya wal-Niqabiyya al-Misriyya khilal 'Am 2007*, Cairo: Al-Mirsad al-Niqabi al-'Ummali, Al-Jam'iyya al-Misriyya lil-Nuhud bil-Musharaka al-Mujtama'iyya, n.d. ve

düşüşe rağmen bunlar, mücadele için etkileyici seviyelerdir; bilhassa mücadelenin sürekli yoğunlaşan baskılara ve kitlesel işten çıkarmalara karşı sürdürüldüğü ve 6 Nisan 2008 için çağrısı yapılan genel grevin sınırlı sonuçları göz önüne alındığında. Bu genel grev, Mahalla işçilerinin başlattığı yeni mücadele ile dayanışma içinde örgütlenmişti. Hükümetin vaatlerini yerine getirmesi konusunda başarı sağlanmakla birlikte bu kez şiddetli bir biçimde bastırılmıştı.²⁶ Bu darbeye sarsılan işçi mücadelesi, nihayetinde hızını geri kazanmayı başardı.

Dolayısıyla açıkça görülebileceği üzere, Aralık 2010'da Tunus'un Sidi Bouzid kentindeki olayların harekete geçirdiği genel isyan –hem Tunus'taki isyan hem de onun önce Mısır'daki daha sonra bütün Arap bölgesindeki uzantıları– yoktan var olmadı. Bilakis: İhtimalin nesnel koşullarını yaratan, önceki bölümlerde tartıştığımız etmenler ve koşullar bütünüünün üstbelirlediği bölgesel gelişme tikanıklığıydı. Durumun patlamayla sonuçlanacağı beklentisi, içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk on yılında geniş kitlesel mücadelelerin olağanüstü bir biçimde yükselmesinin bir sonucu olarak, şüphesiz en çok Tunus ve Mısır için geçerliydi. İki durumda da işçi hareketi gelişmeleri kesin bir biçimde şekillendirdi. İşte bu –yani toplumsal mücadeleleri yükseltmenin taşıyıcısı olan işçi hareketlerinin görece güçlü olması– hem Tunus'u hem de Mısır'ı Arap rejimleri zincirindeki “zayıf halka” yapan nitelikleriydi. Bahreyn'den Fas'a kadar bölgedeki diğer ülkeler de 2011'den önceki yıllarda büyük işçi sınıfı ve halk mücadeleleri deneyimlemişti; fakat bu ülkelerdeki işçi hareketi, bölgesel isyanın bayrak taşıyıcısı olan iki ülkedeki etkiye sahip değildi.

Bölgesel düzeyde nesnel koşulların yığılması, modern orta tabaka ile bağlantılı diğer sosyoekonomik sektörlerde de hareketliliğin zeminini hazırlamıştı. Bunlar arasında serbest meslek grupları –avukatlar, mühendisler, doktorlar– ve bunlarla bağlantılı, aynı iş gruplarında fa-

“Itlala ‘ala al-Haraka al-‘Ummaliyya fi Misr (2007-2009)” *Al-Hiwar al-Mutammadin*, 25 Haziran 2012, <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=313257>. Mısır'daki işçi sınıfı mücadeleleri üzerine en bilgili gözlemcilerden biri olan Ramadan, bugün Mısır Bağımsız Sendikalar Federasyonu'nun (EFITU) yönetim bürosu üyesidir. Ayrıca bkz. Joel Beinin, “A Workers' Social Movement on the Margin of the Global Neoliberal Order, Egypt 2004-2009” Beinin ve Frédéric Vairel (Der.), *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa* içinde (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011), s. 181-201. 2007-2007 yıllarında Joel Beinin'in Middle East Research Online için yazdığı analizler için ayrıca bkz. <http://www.merip.org/mero>. Ayrıca bkz. Rabab El-Mahdi, “Labour Protests in Egypt: Causes and Meanings” *Review of African Political Economy*, Cilt 38, No: 129, Eylül 2011, s. 387-402.

26. Bkz. Ekram Ibrahim, “6th of April 2008: A Workers' Strike Which Fired the Egyptian Revolution” *Al-Ahram Online*, 6 Nisan 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/38580.aspx>.

kat ücret karşılığında çalışan ücretliler katmanı bulunuyordu. Ayrıca öğretim üyeleri, gazeteciler ve "beyaz yakalı" işçiler (kamu çalışanlarının yanı sıra ticari ve mali hizmetlerde çalışanlar) ve hatta küçük ve orta ölçekli girişimciler de hareketlendi. Bilhassa avukatların giriştiği demokratik mücadeleler, Mısır ve Tunus benzeri ülkelerin yanı sıra bölgedeki diğer ülkelerde de 2011 isyanının temelini atılmasına yardımcı oldu. Aynı durum öğrenci hareketi için de geçerliydi. Yeni yüzyılın ilk on yılı boyunca bu katmanlarda ve bölgedeki çeşitli ülkelerin farklı halk kesimleri arasında siyasi protesto hareketleri ve seferberlikler ortaya çıktı. Protestocular demokratik talepler etrafında ve İsrail ve Birleşik Devletler'in saldırganlığına karşı gelişen muhalefet içinde bir araya geldiler.²⁷ Bunların en bilinen örneklerinden biri, Mısır'ın Kefaya ("Yeter!") hareketidir.²⁸

Kadın hareketleri de az önce bahsi geçen, orta tabakayı içeren hareketlenmeler bağlamında yer alır. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde bu kadın hareketlerinin en faal, aynı zamanda en etkili olduğu ülkeler Tunus ve Fas idi. Gözü pek Ahlem Belhaj tarafından yönetilen Tunus Demokratik Kadınlar Birliği, dar anlamda feminist faaliyetlerin dışında Ben Ali rejimine karşı demokratik seferberlikte ve dolayısıyla isyanda öncü bir rol oynadı. Tunus kadınların en ileri konumda olduğu Arap ülkesi olarak ün kazandığı için bu çok doğal gibi gelebilir. Fakat kadınların en arkaik konumda olduğu ülkelerden birinde, Yemen'de de bir kadın derneği çok önemli bir rol oynadı. Burada, Tawakkul Karman tarafından kurulan Zincir Tanımayan Kadın Gazeteciler (*Sahafiyyat bila Quyyud*) örgütü benzer biçimde, henüz 2011 isyanının ateşlenmesinde bariz bir rol oynamadan önce Saleh rejimine karşı demokratik mücadelede sivrildi.²⁹ (Karman 2011 yılında Nobel Barış Ödülü kazandı). Ne var ki Arap bölgesinde kadın hareketleri, kadınların Islah Jad'ın uluslararası düzeyde fonlanan sivil toplum kuruluşlarında profesyonelleşmesi anlamına gelen "STK'laşma" olarak adlandırdığı bir sorunla kuşatılıyor.³⁰

27. 2011 isyanının arifesinde bölgede ki protesto hareketlerinin durumuna kısa bir genel bakış için bkz. Marina Ottaway ve Amr Hamzawy, "Protest Movements and Political Change in the Arab World" *Policy Outlook*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 28 Ocak 2011.

28. Kefaya ve isyandan iki yıl önce Mısır'daki mücadelelerin durumu üzerine bkz. Rabab El-Mahdi ve Philip Marfleet (Der.), *Egypt: Moment of Change*, Londra: Zed, 2009. Ayrıca bkz. Maha Abdelrahman, "In Praise of Organisation: Egypt Between Activism and Revolution" *Development and Change*, Cilt 44, No: 3, Mayıs 2013.

29. Bkz. Charlotte Velut ve Laurent Bonnefoy, "Tawakkul Karmân: figure de la révolution" Bonnefoy, Franck Mermier ve Marine Poirier (Der.), *Yémen. Le tournant révolutionnaire* içinde, Sanaa: Cefas and Paris: Karthala, 2012, s. 173-176.

30. Islah Jad, "The NGO-isation of Arab Women's Movements" 2004, <http://www.she-bacss.com/docs/sowcere0036-09.pdf>.

Siyaset sosyolojisi jargonuyla konuşacak olursak, bir bütün olarak ele alındığında, bu “sınırı aşan kavgada” yukarıda tarif edilen “fail-lerden” hiçbirinin “ölçekte bir kayma” yaratmaya yetecek koşullara cevap vermediğini söylemek mümkün.³¹ Bir başka deyişle, şu ana kadar tarif ettiğimiz siyasal ve toplumsal hareketlerin durumu ve doğası, gözlemcilere patlaması üstbelirlenen sosyopolitik protesto hareketinin genele yayılacağı ya da müesses nizama karşı yıkıcı bir siyasal doğrultuda hareket edeceği öngörüsünde bulunma imkânı vermedi. Bunun başarıya ulaşacağı öngörüsünde bulunmayı daha da imkânsız kıldı; bu “zayıf halkalar” için bile geçerliydi. Net bir biçimde eksik olan, “yeni, kendinden tanımlı siyasi aktörler” ve/veya “yenilikçi kolektif eylemin” ortaya çıkmasıydı.³² Teoride işçi hareketinin bağımsız öz-örgütlenmesi, hareketin ya var olan işçi örgütlerinin devlete boyun eğmiş liderliklerinin (Tunus’ta olduğu gibi) altını oyarak ya da eylemin sıcaklığı içinde yepyeni bir işçi öz-örgütlenmesi icat ederek (Mısır’da olduğu gibi), öznel olarak böyle bir öz-örgütlenmeyi gerçekleştirebilecek güçte olduğu her yerde mümkün olabilirdi.

Modern çağda bizler, sosyopolitik doğası ne olursa olsun yirminci yüzyılın yıkıcı kitle hareketlerine –Lenin’den Hitler’e, Gandhi’ye, Mao’ya, Castro’ya Humeyni’ye kadar– karizmatik şahsiyetlerin öncülük ettiği modele öylesine alıştık ki, pek çoğu 2011’in yıkıcı Arap hareketlerinin “lidersiz” oluşunu emsali görülmemiş tarihsel bir tuhaflık olarak ele aldı. Fakat “lider” sözcüğünü tekil ve karizmatik anlamıyla kullanacak olursak, Rusya’da çarlığı deviren Şubat 1917 devriminden post-Stalinist rejimleri alaşağı eden 1989-1991 devrimlerine varıncaya kadar, tarihte zafer kazanmış “lidersiz” yıkıcı hareketlerin eksikliği yaşanmamıştır. Dahası, paradigma niteliğindeki eşsiz devrim, yani bizzat 1789 Fransız Devrimi, (tıpkı Şubat ve Ekim 1917 Rus devrimlerinin birbirinden ayrıldığı bağlamda, önceki safhalarından farklı olan nihai aşamasının aksine) başlangıçta “lidersizdi”.

31. Doug McAdam, Sidney Tarrow ve Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001.

32. A.g.e., s. 8.

YENİ AKTÖRLER VE YENİ BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ

Yukarıda ifade edilen duruma rağmen, hem 1789 Fransa'sında hem de Şubat 1917 Rusya'sında halihazırda kurulu olan ya da muharebenin en şiddetli anında şekillenen, isyana kolektif bir liderlik sağlamak üzere bir araya gelen siyasi örgütler ve kurumlar mevcuttu. Bunlar arasında Fransa'daki Genel Meclis içindeki Üçüncü Meclis ya da siyasi kulüpler, Rusya'daki Sovyetler ve devrimci partiler vardı. İki durumda da örgütlü siyasi güçler olayların gidişatında belirleyici bir rol oynadı. Fakat 2011 arifesinde Arap bölgesinde halk protestolarını yıkıcı bir yöne sevk edebilecek ya da yıkıcı hedefler doğrultusunda bunlara liderlik edebilecek örgütlü siyasi güçlerin olmadığına zaten dikkat çektik. Bunu yapmak isteyenler yapamadı, yapabilecek olanlarsa yapmak istemedi.

Eğer bu türden bir durum kolektif protestoların “ölçekte kayma” yaratmasını mümkün kılacak biçimde “dizginlenemez” olarsa, McAdam, Tarrow ve Tilly'nin tanımladığı koşulların net olarak karşılanması gereklidir:

Ölçek kayması derken, geniş bir aralıkta aktörleri içine alacak ve onların talepleri ve kimlikleri arasında köprü kuracak daha kapsamlı bir mücadeleyle yol açan koordine mücadele eylemlerinin sayısında ve düzeyinde bir değişimden söz ediyoruz. ... Mücadele eylemlerinin büyük çoğunluğu, başlangıçta ortaya çıktıkları yerel, kategorik ya da kurumsal bağlamı hiçbir zaman aşmamaktadır. Ancak neredeyse tanım gereği, kavga siyasetinin önemli perdelerinde, ölçekte en azından bir derece kayma meydana gelmelidir. Ele aldığımız örneklerin tamamında kavganın patlak vermesini yeni olayların takip ettiğini görüyoruz; seleflerinin zararlı bulduğu çatışma biçimlerini benimseyen yeni aktörler; rakipler arasındaki etkileşimden doğup belirginleşen, daha kapsamlı talepler ve kimlikler.³³

Arap isyanında bu üç sosyoloğun tanımladığına çok benzer bir biçimde yeni aktörler ortaya çıktı: Yeni eylem tarzlarını değerlendirdiler ve bilgiyi yaymak için iki farklı yöntemi, interaktif ağları ve protesto hareketindeki düğüm noktaları arasında bağlantı kurmak amacıyla “tellallığı” kullanarak ulusal koordinasyonlar kurdular. Daha somut ifade etmek gerekirse burada söz konusu olan, yerleşik rejimlere karşı mücadeleler için “koordinasyonlar” kuran ve dolayısıyla isyanlarda liderlik rolünü oynayan, internet yoluyla şekillenen gençlik ağlarının payıdır.

33. A.g.e., s. 331-332.

Gençliğe özgü dizginsizlikten cesaret alan, “cennette kıyamet ko-parabilecek” bu gençler, bu amaç doğrultusunda polisin gözetimini engellemek için teknik uzmanlıklarından yararlanarak baskıya meydan okudular. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere Arap bölgesindeki sosyoekonomik tıkanıklığın başlıca kurbanları olmalarına rağmen, küreselleşmiş kültüre daha önceki kuşakların çok üzerinde olan erişimlerinin onları ülkelerinin baskıcı rejimlerinin dayattığı kültürel sefaletle karşı bilhassa toleranssız hale getirmesi, bu kararlılıklarını daha da güçlendirdi.

Bu, öznel faktördür. Olayların gidişatını bugünden geriye doğru okumak ilk işaretleri teşhis etmeyi mümkün kılsa da, bu faktörün etkin olarak yerine getirdiği ve halen getirmekte olduğu rol öngörülemedi.

Gerek Tunus, Mısır, Bahreyn ve Libya’da (isyanın ilk safhası), gerek Suriye’de (Yerel Koordinasyon Komiteleri) gerekse Fas’taki protestolarda (20 Şubat Hareketi), hep birlikte geniş bölgesel isyanı oluşturan protesto hareketlerinin kalbinde, genellikle irtibatı, iletişimi ve koordinasyonu sağlamak ve bilgiyi yaymak için sosyal medyanın tüm alanlarını (özellikle Facebook ve YouTube ve daha az bir düzeyde Twitter) kullanan genç insanların oluşturduğu benzer ağlar olduğunu görüyoruz.³⁴ Bu kurala bir istisna teşkil eden, bir başka deyişle, böyle ağların merkezi değil çevresel düzeyde rol oynadığı ülkeler, yoksulluk düzeyinin internet erişimini ciddi biçimde sınırladığı (Irak, Moritanya, Sudan, Yemen) ya da örgütlü siyasal güçlerin çok erken bir safhada protestoların kontrolünü ele geçirdiği (Ürdün, Moritanya, Yemen) ülkelerdi.

Burada, “Facebook devrimi” üzerine türlü türlü yorumu göz önüne alarak, bu fenomene ilişkin bazı gözlemlere yer vermek gerekiyor. Genç internet kullanıcılarından oluşan ağların öne çıkan rolü nedeniyle, Arap isyanına öncülük edenin –sözde Wael Ghonim’in arketipi olduğu “altın çocuklar” değilse bile– “orta sınıf” olduğu söylendi. Ghonim, ismini 6 Haziran 2010’da İskenderiye’de sivil kıyafetli polislerin döverek öldürdüğü genç adamdan alan “Kulluna Khalid Sa’id” (Hepimiz Khaled Sa’id’iz) adlı Facebook sayfasının yöneticisiydi. Mısır’da “Ulusal Polis Günü” olan 25 Ocak 2011’de gerçekleştirilen gösterilerin başlangıcı olan bu trajedi, genç kuşağın rejim karşısında hissettiği öfkeyi önemli ölçüde körükledi. Ghonim bu gösterinin çağrısını yapan ilk kişiydi; dolayısıyla isyanı tetiklemeye yardım etti.

34. Bkz. Jeffrey Ghannam, *Social Media in the Arab World: Leading Up to the Uprisings of 2011*, Washington, DC: Center for International Media Assistance, NED, 3 Şubat 2011.

Şüphesiz Wael Ghonim oldukça varlıklı genç bir burjuvadır: Google'ın MENA bölgesindeki pazarlama şefi sıfatıyla 2010 yılında Dubai'ye yerleşti. Fakat sosyal medya kullanıcılarının çoğunluğunu temsil etmeye, şahsına özel internet bağlantısı bile olmayan, son derece kısıtlı imkânlarla sahip genç bir adam olan Khaled Said'den çok daha uzaktır. Sınırlı imkânlarla sahip genç insanlardan oluşan geniş kitleler gibi Said de –iki polis memurunun eline düştüğü o talihsiz anda tesadüfen bulunduğu internet kafe gibi– kafelerden internete bağlanıyordu. Aslında Arap isyanını etkin biçimde koordine eden sosyal medya ağlarına mensup genç insanların büyük bir kısmı, toplumlarının “orta sınıf” ile karıştırılmaması gereken orta ya da ara tabakasından geliyordu. Pek çoğu üniversite öğrencisi ya da eski öğrencilerdi; işsizliğin bu gruplar üzerinde nasıl güçlü bir etkisi olduğunu zaten ele almıştık.

Bu ağların pek çok üyesinin eğreti bir şekilde tanımlanmış ideolojisi, keskin bir toplumsal adalet duygusuna bağlı bir tür siyasi ve kültürel liberalizmdir. Bazı bakımlardan bu, 1980'lerde Avrupa'da hareket seyir halindeyken Yeşiller Partisi'nin tanımladığı (Alman Yeşiller o dönemde genç ve radikal bir hareketti) programatik “dört dayanağın” Arap versiyonuydu. Dayanaklardan üçü Yeşiller hareketinde ve Arap sosyal medya ağlarında ortaktır: Toplumsal adalet, tabandan demokrasi ve şiddetten uzak duruş. Yeşiller'in dördüncü dayanağı olan ekoloji ilkesinin yerini, Arap örneğinde Batı ve İsrail hâkimiyetine karşı ilerici bir milliyetçilik aldı. Bu taleplerin merkezinde ifade özgürlüğü yer alıyordu. Hamid Dabashi'nin ifade ettiği üzere,

Talep ettikleri demokrasinin işleyiş tarzı olarak biçimlendirdikleri kamusal alanı genişletiyorlar; bunun Kuzey Amerika'dan ve Batı Avrupa'dan bildiğimiz haliyle demokrasi göstergesi olarak açık pazar ekonomisi yaratmakla alakası yoktur. Bu durum isyanları sosyalist devrimcilerin gerçekleştirdiği anlamına gelmiyor; fakat gündemin zirvesinde yer alan unsur kamusal alandır, özel mülkiyet değil.³⁵

“İslami referansı” “Batı'ya” karşı boyun eğmemenin koşulu ve göstergesi olarak kabul eden Tariq Ramadan'ın (Ramadan'ın hayranlık beslediği Türkiye AKP örneği bu hususta kendi varsayımının en iyi çürütmesidir)³⁶ aksine, bu genç insanların büyük bölümü evrensel bir

35. Hamid Dabashi, *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*, Londra: Zed, 2012, s. 239.

36. Tariq Ramadan, *The Arab Awakening: Islam and the New Middle East*, Londra: Allen Lane, 2012. Ramadan Edward Said'in tipik olarak özcü bir eleştirisini yaparak, kendisi de burada kabul görebilmek için elinden geleni yapmasına ve dahası, tartışmalı olmaya devam etse de (ki bu bakımdan Said de öyledir) “geniş çapta” başarı kazanmasına rağmen Filistinli düşünürü Batı'da “yaygın olarak kabul edilmekle” suçlar.

özgürleşme “kültürüne” mensuptu. Kendi değerlendirmelerine göre, Arap kentlerinin meydanlarında bir araya gelme ihtimalleri olan Selefilerden çok İspanya meydanlarındaki *öfkeli*lerle daha yakın akrabalıkları vardı. Bunun karşılığında *öfkeli*ler de mücadelelerinden ilham alacak kadar onlarla özdeşlik kurdular.³⁷ Büyük çoğunluğunda ortak olan, çağdaş kapitalizmin yarattığı işsizlik ve güvencesizliğin kurbanı olmalarıdır.

İnternet kullanım yüzdelere ilişkin Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU) verileri, pek çok Arap ülkesinde “internet nüfusunun” hiçbir biçimde genç burjuvaziyle sınırlı olmadığını net olarak ortaya koymaya yetiyor. Bölgesel isyanın arifesi olan 2010 yılına ait eldeki veriler bunun göstergesidir. (Tablo 4.1). Bu veriler, her ülkenin yetkili kurumlarının kabul ettiği kurallara göre tanımlanan istatistiksel nüfuslara mensup bireylerin oranına (“nüfuz etme oranı”) dayanıyor. Aynı kaynağa göre 2010 yılında bir bütün olarak Arap ülkeleri için internet kullanıcılarının genel oranı yüzde 24,5’ti. Bu oran, 87 milyon kişiyi temsil ediyor; bu da toplam nüfusun esas olarak istatistiksel nüfusa eşit olduğunu gösteriyor.³⁸

Tablo 4.1: İnternet kullanan bireylerin yüzdesi (2010)

Cezayir	12,5	Umman	62
Bahreyn	55	Katar	81,6
Mısır	30,2	Suudi Krallığı	41
Irak	2,5	Sudan	8
Ürdün	27,2	Suriye	20,7
Kuveyt	61,4	Tunus	36,8
Lübnan	43,7	BAE	68
Libya	14	Batı Şeria ve Gazze Şeridi	42
Moritanya	4	Yemen	12,4
Fas	49		

Kaynak: ITU.

Arap Sosyal Medya Raporu’na göre, Aralık 2010’da Arap ülkelerinde Mısır’daki 4,6 milyon ve Tunus’taki 1,8 milyon (Tunus’ta nüfuz etme

37. Bkz. Eric Toussaint, “The International Context of Global Outrage” CADTM, 30 Aralık 2011, <http://cadtm.org/Breve-retrospective-des-mouvements>.

38. ITU, “Key Global Telecom Indicators for the World Telecommunication Service Sector” <http://www.itu.int/ITU-D/ict/statistics/index.html>.

oranı yüzde 17,6 idi) kullanıcı dahil olmak üzere 21,4 Facebook kullanıcısı vardı.³⁹ Bölgedeki Facebook kullanıcılarının yüzde yetmiş beşi 15 ve 29 yaşları arasındaydı. O zamandan beri hadiselerin etkisiyle sayıları hissedilir biçimde arttı: Sadece 2011 yılının ilk çeyreğinde yüzde 30 artarak nisan ayında 27,7 milyona ulaştı.⁴⁰ Şüphesiz tıpkı televizyon uzamı gibi –fakat tabii gerektirdiği mali harcamalar farklı olduğundan daha az bir ölçekte– Arap ülkelerinde bilgi ve iletişim teknolojileri (ICT) uzamına da dini sitelerin ve temaların bolluğu damgasını vuruyor; bu sitelerdeki tıklama oranları ise, ilgili toplumun “dindarlık” derecesini yansıtıyor. Dolayısıyla Mısır ICT uzamında dini temaların önemi, pek de merak konusu değil.⁴¹ Asıl dikkat çekici nokta, daha ziyade bölgenin genel ICT manzarasındaki az evvel zikredilen talepleri yansıtan sitelerin ve sayfaların görece öneminde yatıyor.

“İstisnai Arap despotizmi” üzerine düşeni yaptı: Tıpkı uydu televizyonlarının bölgede muazzam bir başarı kazanmasını sağlarken yaptığı gibi. Dolayısıyla bu, isyankâr genç insanların neden büyük bir hevesle bu yeni teknolojiden faydalandığını da açıklıyor. Onun yardımıyla hükümet karşıtı dayanışma ağları kurup “yıkıcı” fikirlerini birbirleriyle paylaştılar. Üstelik (uygun türde bir cep telefonu olan herkesin görüntü kaydedebileceği ve bu videoları internette yayınlayabileceği bir günde ve çağda) “yurttaş gazeteciliğini” geliştirerek, resmi medyanın toplumsal mücadelelerdeki önemli gelişmelerin üzerini örtmesi ve çarpıtılmış bilgiler sunması karşısında kısmen denge sağladılar.

Bu ağlar, harekete geçmek için Aralık 2010’u beklemedi. Örneğin Tunus’ta bu türden ağlar, 2008 Gafsa maden havzası isyanının haberlerini ve videolarını naklen yayınladı. Aynı yıl Mısır’da 6 Nisan Gençlik Hareketi, Mahalla işçileriyle dayanışma içinde genel grev örgütlemeye çalışmış olan benzer türdeki ağlardan doğdu. Tunus’un muhalif sitesi Nawaat’ın kurucusu ve “blogosferin” emektar eylemcisi Sami Ben Gharbia, Eylül 2010’da sitesinde yayınladığı dikkat çekici makalede bu fenomene güzel bir tanım getirdi:

Arap dünyasında dijital eylemcilik alanı, en siber-kurnaz yerel STK’ların ve muhalif partilerin bile “sızmakta” ya da kendi menfaatlerine kullanmakta ciddi zorluklarla karşılaştıkları, en merkezlesleşmiş, yapısal olmayan ve taban odaklı değişim dinamiklerini şekillendiriyor. Dolayısıyla bu durum,

39. Dubai School of Government, *Arab Social Media Report*, Cilt 1, No: 1, Ocak 2011.

40. Dubai School of Government, *Arab Social Media Report*, Cilt 1, No: 2, Mayıs 2011.

41. Bkz. Mısır hükümetinin raporları: Markaz al-Ma’lumat wa Da’m Ittikhaz al-Qarar (Bilgi ve Karar Destek Merkezi, IDSC), bilhassa *Min al-Internet ila al-Tahrir: 25 Yanayir min Waqi’ al-Facebook wal-Twitter*, *Taqarir Ma’lumatiyya*, Cilt. 5, No. 53, Mayıs 2011.

hareketi bağımsız, çekici ve her türden kontrole karşı dirençli kıldı. Fakat bağımsızlık ille de bağlantısızlık ve yalıtılmışlık anlamına gelmiyor. Arap dünyasında pek çok dijital eylemci, muhalif partilerle ve hareketlerle işbirliği yapıyor. Bu eylemcilerin çoğu aynı zamanda birbirleriyle bağlantıda; büyük olaylar sırasında işbirliği yapıyorlar, birbirlerinin kampanya ve davalarını destekliyorlar. Ayrıca konferans çemberleri ve yüz yüze buluşmalar vasıtasıyla küresel dijital eylem hareketiyle de bağlantı halindeler. Bütün bunlara sosyal ağ platformlarının gündelik web faaliyetleriyle bütünleşen güçlü ağ iletişimi yeteneğini de eklemek gerek. Dijital eylemciler, yerel, bölgesel, pan-Arap ve küresel eylemciliğin çok katmanlı bağlamında hareket ediyor, tepki veriyor ve etkileşim içine giriyorlar.⁴²

Ben Gharbia'nın formülasyonu yerinde: Bağlantısızlık ya da yalıtılmışlık değil, bağımsızlık. Mücadelede bir "ölçek kaymasının" yaratılmasında ve bu mücadelenin genel bir isyana dönüştürülmesinde siber-eylemciliğin oynadığı hayati rol inkâr edilemez. Yeni teknolojiler, aksi durumda baskıcı tedbirlerin şekillendirmeyi hayli güç kılacağı ağların oluşumunu kolaylaştırmak ve ivmelendirmek için fazlasıyla işe yaradı. Ayrıca bu teknolojiler, modern zamanlara uygun bir demokratik örgütlenme biçimini teşvik etti. *Felsefenin Sefaleti*'nin Marx'ı taklit edilerek denebilir ki: "Matbaa size merkezileşmiş, hiyerarşik örgütleri verir; internet ise merkezsizleşmiş, eşitlikçi örgütleri". Fakat "sanal" ağların devrimleri kendiliğinden örgütlediğini düşünmek, son derece yanıltıcı olacaktır. Bu ağların etkinliği, zemindeki hareketlilik içinde inşa edilmiş gerçek ağların çapıyla doğrudan orantılıdır.

İsyandan önceki yıllarda Tunus'ta ve Mısır'da verilen mücadelelerin güçlü deneyimi, bu mücadelelerde inşa edilen ve toplumsal patlamanın zeminini hazırlayan siyasal ve toplumsal hareketler ağı ya da iki alana da aynı anda aidiyeti olan eylemcilerde cisimleşmiş gerçek ağlarla "sanal" ağlar arasında bağlantı olmadan, Tunus ve Mısır isyanları bu iki ülkenin despot yöneticilerinin devrilmesine kadar geçen birkaç kısa hafta içinde kazandığı olağanüstü boyutlara ulaşamazdı.

Bu isyanların Libya ve Suriye'deki isyanlardan farkı, ciltler doldurabilir. Bu iki ülkede diktatörlükler öyle sert ve baskılar öyle ağırdı ki, yıllarca Tunus-tarzi ya da Mısır-tarzi bir mücadele birikimini bertaraf ettiler. Bu nedenle Libya ve Suriye'deki protesto hareketlerinin Libya ve Suriye diktatörlüklerini felce uğratacak ya da en azından çözülmelerine zemin hazırlayacak hızda büyük ve yaygın hale gelmeye yeterli olmadığı ortaya çıktı –aslında bunu yapamadılar. Dolayısıyla bu dik-

42. Sami Ben Gharbia, "The Internet Freedom Fallacy and the Arab Digital Activism" *Nawaat*, 17 Eylül 2010, <http://nawaat.org/portail/2010/09/17/the-internet-freedom-fallacy-and-the-arab-digital-activism/>. Bu makaledeki küçük dil hataları düzeltilmiştir.

tatörlükler, yayılmalarını kontrol altına alarak ve onları kendilerini savunmak için silaha sarılmaya zorlayarak protesto hareketlerinin üzerinde ölümcül bir baskı kurabildiler. İlk andan itibaren baskının kitlesel ve kanlı olduğu Libya'da bu çok hızlı gerçekleşti. Baskıların ölçeğinin (vahşetinin değil) protesto hareketlerine ayak uyduracak biçimde aşamalı olarak arttığı Suriye'de ise uzatmalı bir sürecin sonunda yaşandı. Öte yandan "sanal" ağların asgari bir rol oynadığı Yemen'de, Saleh karşıtı seferberliğin hatırı sayılır bir kitleyi hızla bir araya toplamasından –hem siyasi hem kabilelere ait– gerçek ağlar sorumluydu. Bu farklılıklar elbette her şeyi açıklamıyor (diğer etmenleri aşağıda değerlendireceğiz); ancak yine de meselenin çok önemli bir cephesini oluşturuyor.

Elektronik ifade özgürlüğünün faal bir savunucusu olan Jillian York, Eylül 2010'da yazdığı blogda duruma ilişkin Ben Gharbia'nın yaklaşımını da yansıtan güzel bir özet sunuyor:

Dijital eylemcilik, yirmi birinci yüzyılın dijital dünyasına özgü yeni bir örgütlenme tarzını kendi hareketi olarak yorumladı. Aslında dijital araçlar pek çok sebeple "geleneksel" eylemciliğin tamamlayıcısıdır: Örgütleyicilerin geniş insan kitlelerini hızla harekete geçirmesine imkân verirler; medyanın dikkatini hızlı bir biçimde davalarına çekmeye yardımcı olurlar; merkezi bir bilgi portalı sağlarlar. ...

Gerçekten de geleneksel eylemcilik dijital araçlarla (bazen fazlasıyla) genişlerken, sadece dijital olan faaliyetler güçsüz bağlardan zarar görebilir. ... Bir başka deyişle, tek başına "dijital eylemcilik" hayli yararsızdır; fakat dijital araçların kullanılması, geleneksel eylemciliği muazzam derecede güçlendirebilir.⁴³

Bunun bir yıl öncesinde Suudi Krallığı'ndan yazan Caryle Murphy, internetin bölgedeki siyasi rolüne ilişkin Kasım 2009'da yazdığı bir makaleyi kehanet niteliğindeki şu yorumla sonlandırıyordu:

Ortadoğu, siberalem deneyimleri açısından hepimiz için daha ortaya çıkmamış pek çok şeyi barındıran dijital devrimin henüz başlangıcında. Fakat internetin toplumsal farkındalık, bilgiye erişim ve tabandan katılım bakımından halihazırda bölgede yarattığı değişimler, en nihayetinde ve kaçınılmaz olarak yeni bir siyasal dünyanın müjdecisi olacağını da ortaya koyuyor.⁴⁴

43. Jillian York, "The False Poles of Digital and Traditional Activism" <http://jilliancyork.com/2010/09/27/the-false-poles-of-digital-and-traditional-activism/>. Ayrıca bkz. IPEDMED, *La Confiance dans la société numérique méditerranéenne. Vers un espace .med*, IPEDMED Palimpsestes, No: 7, Temmuz 2011. Bu yazı da Arap isyanı bağlamında aynı sonuca varmaktadır.

44. Caryle Murphy, "Arab Facebook: The Internet's Role in Politics in the Middle East" *The Majalla*, 13 Kasım 2009, <http://www.majalla.com/eng/2009/11/article5510699>.

Despot Arap hükümetleri bu tehlikenin belli belirsiz farkına varabildiler. Bölgenin bloggerlarına ve internet eylemcilerine yönelik öyle ağır tedbirler getirdiler ki, Ağustos 2010'da dünya çapında baskıya maruz kalan 253 internet eylemcisinden 103'ü, yani yüzde 41'i Arap bölgesinde yoğunlaşıyordu. Bu rakamlar da Sami Ben Gharbia'nın yukarıda bahsi geçen makalesinden alınmıştır. Gharbia, Birleşik Devletler ve Avrupa müdahalesine karşı uyarıyor ve bunların İran ve Çin'de internet kullanıcılarının maruz kaldığı baskıları lanetlerken, Arap müttefiklerinin uyguladığı daha ağır baskılar konusunda tek kelime etmemelerini çifte standart olarak ifşa ediyordu.⁴⁵

Yine de şu ana dek dökümünü çıkardığımız öznel koşulların –toplumsal ve siyasal mücadele deneyimleri, internet ağlarının hızla çoğalması, herhangi bir örneğin etki gücünü yüz misline çıkaran uydu televizyonlarıyla çok geniş bir ölçekte yapılan haber yayınları– birikiminin, iki örnekte de en azından iki despotu bir aydan kısa bir sürede deviren bölgesel devrimci süreci tetikleyecek biçimde bölgenin gelişimine zincir vuran temel çelişkiyle ve onu “üstbelirleyen” etmenlerle birleşeceğini, ne hükümetler ne de siberalem uzmanları; ne akademisyenler ne de tabandaki eylemciler öngörebildi. Daha önce emsali görülmemiş doğası sayesinde, Lenin'in söz ettiği “öznel değişim” herkesi hazırlıksız yakaladı: Yani Arap örneğinde “devrimci sınıfın eski yönetimi ‘kırmaya’ (ya da yerinden etmeye) ve bölgedeki belli ülkelerde onu ‘tepetaklak etmeye’ yetecek güçte bir kitlesel devrimci faaliyete geçebilme yetisi” doğuran değişim.

DEVLETLER VE DEVRİMLER

Belki de Lenin'in formülünde büyük bir bilinmez değişken olduğunu vurgulama zamanı geldi: *Hangi* kitlesel eylemlerin bir hükümeti tepetaklak etmeye “yetecek güçte” olduğunu nasıl belirleyebiliriz? Rus devrimi liderinin tanım gerektiren iki eşige dolaylı olarak dikkat çektiği göz önüne alındığında, bu sorun daha da karmaşıklaşır. Şayet devrim mevcut devlet kurumlarını –bilhassa Lenin'in diğer herkesten daha ısrarlı bir biçimde üzerinde durduğu, silahlı kuvvetlerle temsil edilen çekirdeği– parçalayacak ise geçilmesi gereken eşik ve iktidardakilerin yalnızca bir kısmını tepetaklak eden, devletin temel yapısını yok etmeden devlet kurumlarını kısmen yeniden örgütleyerek “eski hükümeti yerinden oynatan” kısmi devrimlerle geçilecek olan eşik.

45. Ben Gharbia, “The Internet Freedom Fallacy”.

Açıkçası, eğer bu iki düzeydeki devrimci değişim için gereken koşullara bir tanım getirmezsek, Lenin'in formülü totolojik hale gelme tehlikesi taşıyor: "Yeterince güçlü" eylemler hükümeti "tepetaklak etmeyi" başaranlar, yeterince güçlü olmayanlar ise bunda başarılı olmayanlardır. Bu tür bir totolojiden sakınmak için, Lenin'in zikrettiğinden çok daha somut ve karmaşık değerlendirmelere, öyle ki Rus Devrimi'nin stratejisti sıfatıyla Lenin'in kapsamlı bir şekilde muhake-me ettiği ancak yukarıda aktardığımız, özel bir örneğe yönelik yapılmış yorumlar bağlamında yapmasının mümkün olmadığı mülahazalara girişmek zorundayız.

Bu değerlendirmeler *devletin iki farklı boyutu* ile ilgilidir: *Bir yanda kitlesel zemini, diğer yanda idari aygıtı ve silahlı kuvvetleri*. Bu sorunlar, modern tipte sivil toplumları yöneten burjuva demokratik devletlerde nispeten basittir. Arkaik toplumsal yapıların ve kategorilerin modern tipte toplumsal tabakalaşma ile birleştiği, bileşik gelişimle tanımlanan toplumlarda ise bu manzara son derece karmaşıktır: Arkaik tahakküm biçimleri, modern çağdan ilham alan siyasal kurumlarla kaynaşmıştır. Şüphesiz, bir anlamda bütün toplumlar bir düzeyde bileşik gelişmenin bir ürünüdür; tarihsiz toplum yoktur ve hiçbir toplum geçmişin kalıntılarından bütünüyle azade değildir. Ancak genellikle bileşik gelişim ile ifade edilmek istenen, toplumların tarihsel tortuları şeklindeki alışılmış fikrin ötesindedir. Bileşik gelişim daha ziyade, çağdaş bir ekonomik ve/veya siyasal sistemin kalbinde yatan farklı toplumsal mantıklar bileşimine gönderme yapar.

Kapitalist sanayileşmenin kıstaslarıyla ölçüldüğünde az gelişmiş olduğu düşünülebilecek toplumların tümü, bileşik gelişim ile tanımlanan toplumlar sınıfına girer. Kalıntıları sıradan kapitalist yapılarla birleşmiş olabilecek özel kurumlar yarattığı kadar, yerli arkaik yapıların da kökünü temelden kazıyan sömürgecilik sürecinden zuhur eden toplumlar için bile bu geçerlidir. Az gelişmiş bir toplumun kapitalizm öncesi geçmişine kadar izi sürülebilecek daha geleneksel kalıntılara gelince, bunların önemi, o toplumun kapitalizme geçişinin doğasına göre çeşitlilik gösterir: Geçişin kaynaklarının içsel mi yoksa dışsal mı olduğuna ve hem kentlerde hem de taşrada dönüşümlerin ne kadar radikal olduğuna bağlıdır.

Arap bölgesi toplumları, görece yakın bir geçmişe kadar uzanan uzun bir tarihsel durgunluk döneminden ortaya çıkmış toplumlardır. Burada arkaik yapıların ve kurumların durağanlığından söz edilir; bunun sebebi tam da çok uzun bir zaman varlıklarını korumuş olmaları, yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar nispeten sınırlı bir dönüşüm

geçirmiş olmalarıdır. Dolayısıyla bileşik gelişim bu toplumlarda her daim hazır ve nazırdır. Bölgedeki diğer ülkelerden daha uzun ve daha radikal olan, sömürgeci-yerleşimci biçiminde bir Avrupa hâkimiyetine maruz kalmış Cezayir'de bile, Fransız sömürgeciliği ülkenin yalnızca "faydalı" olan bölümünü asimile etme girişiminde bulunmuştur. (1925 yılına kadar Fas'taki Fransız idaresinin Genel Vali'si olan Maréchal Hubert Lyautey, "coğrafi Fas'ı" "faydalı Fas'tan" ayıran ilk kişiydi).

Arap bölgesinde siyasi tahakkümün ve devletin doğasını etkileyen temel arkaik kalıntılar, kabilecilik, mezhepçilik ve bölgeselciliktir. Bu üç etmen, karakteristik ideolojisi ulus fikri olan burjuva çağını önceleyen dönemlerin mirasıdır. Bunlar, akrabalık ve soy yapılarının hâkim olduğu (kabilecilik), dinin başlıca siyasal ideoloji olduğu (mezhepçilik) ve pazarın henüz devlet egemenliğine tabi topraklar haline gelecek bölgeleri birleştiremediği (bölgeselcilik) bir geçmişin kalıntılarıdır.

Şüphesiz, artık ileri kapitalist toplumlarda var olmayan ultra-ar-kaik kabileciliğin aksine, "mezhepçilik" Kuzey İrlanda'da da varlığını sürdürüyor. Ne var ki bu "mezhepçilik", Batı Avrupa'nın kalbinde kapitalist gelişmenin sona erdirmeyi başaramadığı sömürgeci bir ilişkinin ısrarcı anakronizmi ile alakalıdır. Başka bir yerde "mezhepçilik", kapitalist ekonomik krizin tipik bir sonucu olan ırkçılığın bir ifadesi olarak hayatta kaldı; ya da yeniden doğdu. Buna karşılık bölgeselcilik her yerde sıkça rastlanan bir durum oldu. Bunun ileri toplumlarda rastlanan iki modern versiyonu, kapitalizm öncesi biçimlerini sürdürüyor. Ulusal bir mesele halinde (Basklar, Katalanlar, vs) ya da eşitsiz kapitalist gelişimin (mahrumiyet bölgelerinde yükseltelen taleplere karşılık zengin bölgelerin "bencil" ayrılıkçılığı) bir sonucu olarak varlığını hissettiriyor. Bölgeselciliğin bu çağa özgü boyutları Arap devletlerinde de mevcut: Irak ve Suriye'deki Kürt ulusal meselesi; Libya'yı da içine alan Mağrip ülkelerinde Berberi "etnik" sorunu; hemen hemen her yerde sosyoekonomik etmenlere bağlı olan bölgeselcilikler.

Buna karşılık, kabilecilik ve mezhepçilik bölgede temel arkaik biçimlerinde kendini idame ettiriyor. Bunların görece önemi, her toplumun ne kadar zaman önce ve ne çapta modernleştiğine bağlı olarak değişkenlik gösteriyor. Kabilecilik, mevcut sosyopolitik oluşumun belkemiğini oluşturduğu ülkelerden, Mohammed Hachemaoui'nin Cezayir için kullandığı kavramı ödünç alırsak "kabilesiz bir kabilecilik"⁴⁶

46. Mohammed Hachemaoui, "Y a-t-il des tribus dans l'urne? Sociologie d'une énigme électorale (Algérie)" *Cahiers d'études africaines*, Cilt LII (1), No: 205, 2012, s. 103-63. Toplumlari birbirinden çok farklı düzeylerde modernizasyon geçiren Libya ve Tunus'ta kabileciliğin rolüne ilişkin karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Muhammad Najib Butalib,

sergileyen vilayetlerin olduğu ülkelere kadar alabildiğine yaygın. Mezhepçilik ise bugün bölgede toplumların dinlerin ve/veya dini mezheplerin heterojen bir karışımını sergilediği her yerde zirvede.

Bu arkaik unsurların devamlılığı, 600 yıldan uzun bir zaman önce formüle edilmiş olmasına rağmen İbni Haldun'un kabileye özgü, dinsel ya da bölgesel '*asabiyya* (genellikle "birlik ruhu" olarak tercüme edilen bir kavram) teorisinin halen geçerli kabul edilmesini açıklıyor. İbni Haldun, sosyopolitik bir oluşumun nispi gücünün, ne kadar kaynaştırıcı olduğuna bağlı olduğunu iddia ediyordu. Geçtiğimiz birkaç on yılda bu kuram, Arap bölgesinde uzmanlaşan siyaset bilimciler arasında büyük rağbet gördü.

Bu unsurların uzun ömürlü oluşunun sebebi hiçbir şekilde "kültürel bir öz" değildir: Bu noktada da "Oryantalist" açıklama, İslam ve demokrasi arasındaki sözde bağdaşmazlığı haklı çıkarmak üzere ortaya atıldığından daha geçerli değildir. Araplar, kabileciliğe ve mezhepçiliğe halklar, *Stämme* ve her türden kabileler çağındaki Avrupalılardan ya da din savaşları çağındaki Avrupalılardan daha fazla "sonsuz dek mahkûm" değildir. Arap toplumlarındaki kapitalist dönüşüme rağmen Arap bölgesinde bu unsurların varlıklarını sürdürmesi, kapitalizme özgü kurumların bu toplumların evrimlerinin ileri bir safhasında nüfuz etmiş olmasıyla ilişkilidir. Son derece basit olarak bileşik gelişim, modernleşmenin yabancı ya da yerli faillerinin kendi iktidarlarını güvence altına almak ve sağlamlaştırmak için bu arkaik yapılardan nasıl faydalanabileceğini ortaya koyan bu eşzamanlılığın bir ürünüdür. Bunun bir örneğini, emperyalist Batı hâkimiyetinin Arap Yarımadası'nın petrol zengini bölgelerinde önceden beri var olan arkaik kurumları nasıl sömürdüğünü tartışırken görmüştük.

Öğretici nitelikte bir başka örnek, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden tam yüz yıl sonra Irak'ta kabilecilik, mezhepçilik ve bölgeselcilik unsurlarının sömürülmesiyle karşımıza çıkıyor. Bunlardan İngiliz hâkimiyeti, Haşimi monarşisi, Baasçı diktatörlük ve ABD işgal yetkilileri başarıyla faydalandı.⁴⁷ Irak'ın başarılı hükümetleri tarafın-

Al-Ab'ad al-Siyasiyya lil-Zahira al-Qabaliyya fi al-Mujtama'at al-'Arabiyya: Muqaraba Susyulujiyya lil-Thawratayn al-Tunisiyya wal-Libiyya, Doha: al-Markaz al-'Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat, 2011.

47. ABD işgal kuvvetlerinin Irak'ta El Kaide ile savaşında kabile unsurlarını nasıl kullandığına dair emekli bir ABD ordu mensubunun tanıklığı için Bkz. Lt. Colonel Michael Silverman, *Awakening Victory: How Iraqi Tribes and American Troops Reclaimed Al Anbar and Defeated Al Qaeda in Iraq*, Havertown, PA: Casemate, 2011. Bu savaşı göklere çıkaran bir başka kitabın yazarı, çalışmasının başlığı için uygun bir ismi, ABD birliklerinin Irak'ta girdiği kabile oyununa verdiği ismi seçti: Bing West, *The Strongest Tribe: War, Politics, and the Endgame in Iraq*, New York: Random House, 2008.

dan bu arkaik unsurların sürekli olarak sömürülmesi, yok olmalarının da önüne geçti. 1980'den bu yana Irak'ın kendini içinde bulduğu bir dizi savaşın –bilhassa ABD yönetimindeki koalisyonun yıkıcı 1991 saldırısı ve bunu takip eden on iki yıllık korkunç ambargo– bir sonucu olarak yaşanan sosyoekonomik ve kültürel gerileme olmadan da bu unsurlar kalıcı olacaktı. Yavaş yavaş yok olmak şöyle dursun, geçen birkaç on yılda güçlendirildiler.

Temel olarak bu unsurlar devletin bir yönünü, “saray devrimlerinde” yöneticilerin, içten yıkılmak için gereken koşullardan çok daha farklı koşullara tabi olan dıştan yıkılmaya karşı direnç yeteneğini belirleyen yönünü etkiler. Devletin bu yönü, onun (sınıf kavramlarıyla tarif edildiği haliyle toplumsal zemininden ayrı tutulması gereken) *halk zeminidir*. Söylemeye gerek bile yok ki, müesses bir rejimde devlet iktidarının bir ya da birden fazla kabileyi, azınlık dini cemaatleri ve/veya bölgesel toplulukları yöneten gruba ya da aileye bağlayan sadakate bağına –hükümetin özel müşteri portföyünü oluşturan azınlık bir halk kesimine her türden imtiyazı sağlayarak var ettiği bir sadakat bağına– dayandığı bir yerde, genele yayılmış bir halk isyanı için gereken koşulların gerçekleşmesi çok daha güç hale gelir.

Fawwaz Traboulsi'nin doğru bir biçimde işaret ettiği üzere, Arap isyanında her yerde her zaman sıkça duyulan “Halk istiyor” sloganının işlevlerinden biri, basitçe “despot hükümetler ve harici düşmanlar tarafından sömürülen her türden aidiyete ve kimliğe karşı ulusal kimliğin ve halkın birliğinin altını çizmektir”.⁴⁸ Fakat hükümetin müşteri portföyünün beklentilerini karşılayamayıp onları bizzat kaçırdığı durumlar haricinde, ister demokratik-ulusal ister sınıfsal olan daha yüksek menfaatlere başvurarak müşterilerin yöneticilere olan bağlılığının üstesinden gelmek hiç de kolay değildir. Eğer bir şekilde bu zorluğu karşılamıyorsa, çoğunluğun isyanının kendini hükümetin halk arasındaki müşterilerinin düşmanlığıyla karşı karşıya bulması yüksek bir ihtimaldir; en kötü senaryoda bu müşteriler rejimle saf tutacaklar, hatta iç savaşla doruğa ulaşan bir dinamikte ona destek verecekler; en iyi durumda, bilhassa güçler dengesinin ezici bir biçimde rejimin aleyhinde gibi görüldüğü durumlarda ise ihtiyatlı bir bekle-ve-gör tutumuna sığınacaklardır.

Arap rejimleri, halk meşruiyetinden yoksun olmaları nedeniyle –Weber'in kavramlarıyla gerek demokratik-yasal (fakat bu durumda tanım gereği hükümet seçimle geri gelebilir), gerek karizmatik (Na-

48. Fawwaz Traboulsi, *Al-Dimuqratiyya wal-Thawra*, Beirut: Riad El-Rayyes, 2012, s. 22.

sır), gerekse geleneksel (uzun bir tarihsel devamlılık iddia edebilen tek çağdaş Arap monarşisi Fas Alevi hanedanlığı)– isyan tehlikesine karşı bir önlem olarak kabileci, mezhepçi ve/veya bölgeci müşterileri geliştirme eğiliminde oldu. Böyle pek çok rejimde bu türden müşteriler hükümetlerin belkemiği idi.

Arap isyanının arifesinde iktidarda olan rejimlere bir göz attığımızda, çoğunluğunun yukarıda tarif ettiğimiz tipte bağlılıkları temel alan hanedan-aile hükümetleri olduğunu görürüz; Ürdün Haşimi hanedanlığı, Suudi Krallığı'na adını veren Suudi hanedanlığı, diğer KİK ülkelerindeki çeşitli monarşiler, Suriye'de Esad, Yemen'de Saleh, Libya'da Kaddafi. İsyancıların "Halk istiyor" sloganıyla karşı karşıya kalan yerleşik Bahreyn, Libya, Suriye ve Yemen rejimleri, bunun karşısına "*kendi halklarının*", bir başka deyişle, kabileci, bölgesel ya da mezhepçi, dolayısıyla da isyanın temsiliyetçi doğasıyla da rekabet eden müşterilerinin iradesini koyarak karşılık verdi.

Buna karşılık, Tunus'ta ve Mısır'da bir tür ılımlı bölgeselcilik, kabileciliğin marjinal bir biçiminin kalıntıları ve Mısır'da dindar azınlığı hiçe sayarak sömürülen bir mezhepçilik var olsa da, Arap isyanının bayrak taşıyıcısı olan bu iki ülkenin toplumsal dokuları, yukarıda sayılan ülkelerden çok daha geniş bir yatay homojenlikle tanımlanır. Mısır ve Tunus'ta, nefret ettikleri liderin hâkim sınıfların büyük bölümünün desteğini ve devlet aygıtını kaybetmesine yetecek büyüklükte bir protesto dalgasında halkın geniş kitlelerini birleştirmenin mümkün olduğu ortaya çıktı –ve daha önce tartıştığımız gibi, protesto hareketlerinin ve mücadelelerin birikimi göz önüne alındığında bu nispeten kolaydı.

1789 *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*'nin Rousseaucu tabirini ödünç alacak olursak, iki ülkede de isyan, açıkça "genel iradenin bir ifadesiydi". Devlet aygıtının rejime kayıtsız şartsız biat etmiş olmayan her akılcı üyesi, "halkın istediğine" karşı çıkmanın faydasız –ya da ahmaklık etmek için fazla riskli– olduğunu görebilirdi. Söz konusu rejimlere vaftiz babalığı yapmış büyük güçler devletin genel ahengini devam ettirmek için devletin zirvesinde, iktidarda "düzenli bir geçiş" çağrısı yaparak korumaları altındakilerle aralarına mesafe koyduklarında, bu durum bilhassa netlik kazandı.

Yine de başka bir şey gerekiyordu. Hiç değilse temel kesimi merkezi liderlikle arasına mesafe koyabilecek bir *devlet aygıtı* olmalıydı. Yöneten grubun özel mülkiyeti olmayan, en üst düzeydeki liderin yetkiyi keyfi bir biçimde kullanamayacağı; çünkü merkezi yetkiyi kullanan bireylerden bağımsız bir kurumsal varlığı olan ve tamamen kurgusal değil, asgari gerçeklikte bir anayasaya uygunlukla yönetilen bir devlet

olmak zorundaydı. Bir başka deyişle, tam anlamıyla yasal-bürokratik bir devlet olmasa da, en azından ideal-tipik patrimonyal devletten çok ideal-tipik legal-bürokratik devlete yakın olan bir neopatrimonyal devlet olmalıydı.

Buradaki belirleyici bir fark, hayati durumlarda devletin çekirdek ve esas iktidar kalesi olan *silahlı kuvvetler* ile *-militer* ve *paramiliter* birliklere ek olarak *polis-* alakalıdır. Patrimonyal devletlerde silahlı kuvvetlerin seçkin birimleri *-diğer birliklerden daha üstün silah ve eğitim seviyesine sahip olan ve çeşitli imtiyazlarla donatılmış (hava kuvvetleri genellikle böyle bir birimdir)-* rejim muhafızlarını oluştururlar. Bunların yöneten kesime bağlılığı, ancak ve ancak halk zemininde hükümetlere bağlılık sağlayan türden bir bağla yönetenlere organik olarak bağlı olduklarında gerçekten teminat altına alınır: Yani kabilecilikle, mezhepçilikle ve bölgeselcilikle.

Buradan bakıldığında *-Nazih Ayubi'nin* tipolojisini kullanacak olursak⁴⁹– Mısır gibi bir ülkenin, kendi menfaatlerine devletin başındakilerden daha bağlı olan ve dolayısıyla kendisiyle onlar arasına mesafe koyabilen askeri-sınai bloğu ile KİK monarşileri, Ürdün monarşisi, Kaddafi'nin Libya'sı ya da Saleh'in Yemen'inin "askeri-sınai bloğu" arasında büyük bir fark vardır. Suriye'de görebileceğimiz askeri-kabileci blok ya da askeri-mezhepçi blok tarafından ortaya koyulan devlet liderine bağlılık öyle bir noktadadır ki, rejimi savunmak için kendi halklarının çoğunluğuna karşı savaşmaya gönüllüdürler. Rejimin düşmesiyle, mevkilerini değilse imtiyazlarını kaybedeceklerini bilirler. Hatta geçmişte rejimin hizmetinde işledikleri suçlar için yaptırıma maruz kalabilirler.

Yukarıda bahsi geçen unsurlar mutlakiyetçi patrimonyal bir devlete gerekli askeri gücü sağlamaya yetmediğinde, paralı askerlere başvurulur. Örneğin Kaddafi, Mali, Nijer, Sudan ve Çad'dan paralı askerler toplamıştı. Arap isyanı BAE'yi de aynı yolu izlemeye teşvik etti, Emirlik Irak'ta acınası bir ün kazanmış olan ABD paralı asker şirketi Blackwater'ın kurucusunun hizmetlerini kiraladı.⁵⁰ Böyle birliklerin sadakati satılık olsa da, yönetenlerin bakış açısına göre bunların büyük bir avantajı vardır: Zorla askere çağrılmış ordu birliklerinin aksine, onları ülkede halkının çoğunluğuna bağlayan hiçbir şey yoktur.

49. Nazih Ayubi, *Overstating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*, Londra: I.B. Tauris, 1995.

50. Bkz. Paul Cochrane, "Boon Time for Mercenaries" *Executive*, No: 143, Haziran 2011, <http://www.executive-magazine.com/getarticle.php?article=14309>.

Son olarak, patrimonyal bir hükümet temelde parazit bir rantiyeye hükümetidir; kendi güvenliğini sağlama almak için diğer devlet hizmetlerini kiralamakta da tereddüt etmez. Petrol krallıkları ABD'nin sponsorluğunun ve onun Batılı müttefiklerinin himayesine her daim güvenemeyeceklerini biliyorlar; zira bu ülkelerin yöneticileri her zaman istediklerini yapma özgürlüğüne sahip değiller.

Bu yüzden de ABD birlikleri tüm gücüyle Körfez bölgesine dönünceye kadar Suudi Krallığı'nın 1980'lerde ve 1990'larda yaptığı gibi, sık sık Pakistanlı birliklerden yararlandılar. Kısa zaman önce Bahreyn Krallığı da aynı yolu izledi.⁵¹

Benzer biçimde, KİK monarşilerinin Mısır'a sağladığı devlet yardımları, Mısır ordusunun bölgede ABD askeri nizamının faal bir bileşeni olmasıyla doğrudan ilgilidir. Birleşik Devletler Mısır ordusunu finanse eder; çünkü Mısır bu askeri gücün bir parçasıdır. KİK ülkeleri, Mısır silahlı kuvvetlerinin Körfez monarşilerinin yardımına ABD'nin iç politikaları sonucunda yerinden hareket edememe ihtimali olan birliklerinden daha kolay gelebileceği varsayımını taşırlar. Dahası, Suudilerin gözünde Mısır ordusunun önemli bir avantajı vardır: Tıpkı Pakistan silahlı kuvvetleri gibi "Müslümanlardan" oluşur.

Sözün kısıası, ne kadar büyük olursa olsun kitlesel bir isyanın kabileci, mezhepçi ve bölgeselci bağlılıkları olan muhafızların koruduğu patrimonyal bir rejimi barışçıl bir biçimde devirme ihtimali pek de yüksek değildir. Böyle bir hükümeti devirmek için silahlı bir karşılaşma –ya genel bir çatışma (iç savaş) ya da silahlı kuvvetler içindeki rejim muhafızlarının görece ağırlığına bağlı olarak zamanı ve alanı sınırlı bir çatışma– gerekir. Devlet barışçıl yollarla "reform" edilemez, "kısmen yerinden oynatılamaz" ya da basitçe yöneten aileden kurtulamaz. Çekirdeği –her şeyden önce muhafızları– silah gücüyle tamamen yok edilmelidir.

2005 yılında Suriye'deki idari geçiş üzerine kaleme aldığı makalenin sonunda Carmen Becker'ın son derece içgörülü ve uyarıcı bir biçimde dolaylı olarak ifade ettiği fikir buydu:

SİS'in [konu ile siyaseten ilgili seçkinlerin] şahsi menfaatleri Beşar Esad'ın hayatta kalmasına bağlıdır. Şayet sağlam ve güvenilir bir iktidar zemini-ne sahip itibarlı yerel faillerden gelirse, dış baskılar rejimin istikrarını etkileyebilir. Ne var ki Suriye'de bu durum geçerli değildir. Yabancı askeri harekât biçimindeki diğer seçenek, sınırın hemen karşısındaki Irak örneği göz önüne alındığında, Suriye'deki rejim değişikliğinin uluslararası düzey-

51. Mujib Mashal, "Pakistani Troops Aid Bahrain's Crackdown" *Aljazeera.com*, 30 Temmuz 2011, <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/07/2011725145048574888.html>.

deki savunucularının menfaatine değildir. Suriye toplumunun karmaşık yapısının elde düzenleyici ve işlerliği olan yeni bir sistem olmadan dağılması durumunda şiddetin tırmanması yüksek bir ihtimaldir.⁵²

Buna karşılık, bir devlet kurumsallaştığında ve uzun bir idari süreklilik ve bir düzeyde anayasaya uygunluk sergilediğinde, bu neopatrimonyal bir devlet bile olsa, genele yayıldığında ve halkın kabile düzeyinde, mezhepsel ya da bölgesel kesimi ile çatışmadığında (Yemen’de tüm bu kesimler mevcuttur), kitlesel bir isyan devlet aygıtının daha iyi olan kısmını yöneten kesimle arasına mesafe koymaya teşvik ederek rejimi devirebilir. Elbette radikal toplumsal dönüşüm, baştan aşağı yeniden örgütlenebilmesi için devlet aygıtının tamamen “bozuk” olduğunu varsayar. Bunu başarmak için isyan, en başta “eratin”, yani erlerin ve erbaşların yakınlığını kazanarak silahlı kuvvetlere içeriden zarar vermek zorundadır.

Bu bölümde analiz edilen parametreler, Arap isyanının çizdiği çeşitlilik arz eden rotaların ana hatlarıyla bir haritasını çıkarmaktadır. Bu rotalar, kimi durumlarda (Barack Obama’nın Mısır isyanı vesilesiyle yaptığı bir konuşmada methettiği gibi)⁵³ kendilerini şiddetsiz mücadeleyle sınırlayarak sözde “bilgeliklerini” gösteren, bazı durumlarda ise, Libya ve Suriye isyanlarıyla bağlantılı olarak sıklıkla dile getirildiği gibi, güya silahlara sarılma “hatasını” yapan bazı isyancıların kararlarının bir sonucu değildir.

52. Carmen Becker, “Strategies of Power Consolidation in Syria Under Bashar al-Asad: Modernizing Control Over Resources” *Arab Studies Journal*, Cilt 13/14, No: 2/1, Sonbahar 2005/Bahar 2006, s. 87.

53. Barack Obama, “Remarks by the President on Egypt” Washington, DC: White House, 11 Şubat 2011, <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/02/11/remarks-president-egypt>.